

FÜLÖP DOROTTYA

Kísértetkalandok 1872-ből¹

Jókai A *Burg fehér asszonya* című szövegének kontextusai

A bécsi kísértet

A *vár fehér asszonya* címet olvasva az ismert Ady-vers juthat eszünkbe, s háttérbe szorul egy másik, szinte azonos című szöveg, amely körülbelül három évtizeddel korábban készült, és szintén egy kanonikus szerzőnk tollából származik. 1873. november 8-án az *Üstökös* címlapján Jókai Kakas Márton szignójával rövid szöveget közölt A *Burg fehér asszonya* címmel, amelyben az egy évvel korábbi, bécsi várban történt eseményekre reagált. 1872 nyarán több alkalommal is állítólagos kísértet jelent meg a vár folyosóján egy fehér asszony alakjában, ez a hír pedig kellő táptalajt nyújtott a szellemekkel kapcsolatos újságcikkek, beszámolók tömeges megjelenésének. A Jókai- és az Ady-mű sem érthető meg ennek az egyetlen eseménynek a tükrében – a kísértet mint probléma, ezen belül pedig a fehér asszony toposza olyan gyakori a 19. század második felében, hogy a vizsgálat révén eszme- és társadalomtörténeti kontextusok sokasága nyitható meg. A spiritizmus nagy népszerűségnek örvendett a korszakban, így nem voltak szokatlanok a kísértetjelenésekkel kapcsolatos történetek. Az 1872. év eseményeinek vizsgálata indokoltnak tűnik a kísértetekhez való viszonyulás szempontjából: bár a szellemtan 1853-ban gyűrűzött be Magyarországra, spiritizmusról mint „tudományról” épp 1873 óta lehet beszélni, amely évben megalakult a Szellembúvárok Pesti Egylete.² Ezzel párhuzamosan a kísértettörténetek is egyre nagyobb népszerűségnek örvendtek a gótikus irodalmi hagyomány térhódításával, a két folyamat összjátéka pedig még nagyobb érdeklődést teremtett a szellemek világa iránt, de teret kaptak a babonassággal nyíltan vitába szálló, tudományos megalapozottságú eszmék is.

A bécsi Burgban történt incidens nem volt előzmények nélküli az udvari élet tekintetében sem, amint ez kiderül Tarjányi Eszter nagyívű munkájából. Egyfelől Erzsébet királyné is érdeklődött a spiritizmus iránt, és állítólag Heine szellemével folytatott beszélgetéseket, másfelől Ferenc József 1867-től kezdődően két éven át alkímista kísérleteket támogatott. Rudolf trónörökös ezzel szemben meglehetősen

1 Köszönettel tartozom Vaderna Gábornak, aki tanácsaival segítette munkámat, illetve Szilágyi Mártonnak, aki a tanulmány további kibővítéséhez adott iránymutatást.

2 TARJÁNYI ESZTER, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp, Universitas, 2002, 25.

ellenszenvet tanúsított a spiritizmus iránt, s ennek 1882-ben megjelent brosúrájában hangot is adott.³ Arra vonatkozóan, hogy mi is történt a császári udvarban e két kiemelt időpont között, a fehér asszony megjelenése körül kialakult vitához érdemes visszatérni. Maga Jókai a hofburgi incidens részletes leírását adja, melyet célszerű terjedelmesebben idézni:

Három nap egymás után megjelent egy fehérbe öltözött hölgy alak, márvány fehér arccsal, de jól kivehető vonásokkal, kezében egy lámpa, abban egy égő gyertya, melynek lángja lobog ugyan, de a falra világot nem vet: az alak a folyosó egyik ajtajától a másikig végig haladt; az őt álló katona felhívására nem ügyelt, s a második ajtónál eltűnt. Másik éjjel az őt, miután kiáltására nem ügyelt, rá is lőtt az alakra; arra a kísértet nyom nélkül eltűnt. Harmadik éjjel két őt állítottak ki; azok előtt is megjelent a rém; azok is kiabáltak rá: azután keresztül-kasul lötték; mire a fehér asszony nem tűnt el; hanem megállt és merően a szemük közé nézett. E kísértet nézéstől az egyik őt, egy izmos erős morva vadász ájultan esett össze. Negyedik nap után a Burgban szolgálattevő főhadnagy maga foglalta el a kísértetes őrállomást. Ez mint gavallér ember, asszony ellen nem vitt magával puskát, pisztolyt, csak úgy kardosan állt a lesben. A mint a tizenkét órát elkongta az Istvántemplom harangja: ott állt előtte a fehér asszony; s elkezdett csendesen haladni. A tiszt bátor férfi volt, utána sietett, utolérte; abban a perczben a fehér asszony visszafordult s a lámpát a tiszt arcza elé tartá. Erre a tiszt hozzá kapott, hogy a kezét megragadja, a másik karját pedig a fehér nő dereka körül fonta – és akkor eltűnt a fehér asszony: a tiszt megfogta és megölelte – a semmit.⁴

Az egyik incidens július 26-áról 27-ére virradó éjjel történt – ezt a napot dátumra pontosan megjelölik több újságban is.⁵ Az osztrák és a magyar sajtó egyaránt beszámolt az esetről, de mielőtt a történet különféle variánsainak áttekintéséhez látnánk, lényeges megjegyeznünk, hogy 1872-ben már közismert volt a fehér asszony alakja, úgyhogy megjelenése – nyilván a spiritiszta tanok iránti érdeklődés megnövekedésével is összhangban – nem kapcsolódott véletlenszerűen az illető évhez. Már a Grimm testvérek gyűjteményében szerepel egy cseh hiedelemvilágból származó történet Bertáról (más helyeken Brechta vagy Prechta), a fehér asszonyról, aki rendszerint fejedelmi dinasztiai kastélyaiban jelenik meg, „úgy mint a csehországi Neuhausban, Berlinben, Baireuthban, Darmstadtban és Karlsruhéban, és minden egyéb kastélyban, melynek gazdái házasság révén szegről-végre rokonságba kerülnek az ő nemzetségével. A fehér asszony senkit sem bánt, meghajtja fejét azok előtt, akikkel találkozik, nem szól egy szót sem, látogatása pedig közeli halálesetet jelent, ám jelenthet

3 Uo., 63–64.

4 JÓKAI Mór, *A Burg fehér asszonya*, Üstökös, 1873. november 8., 529.

5 Neues Wiener Tagblatt, 1872. augusztus 7., [4]. – Tagesbote, 1872. augusztus 8., 5. – Szegedi Híradó, 1872. 08. 14., [3].

jó hírt is, ha tudniillik nincs a kezén a fekete kesztyű.”⁶ Berta Rosenberg özvegyasszonyként élt Neuhausban és egy kastély építéséhez kezdett. Az alattvalóinak nehezebbre esett a sok munka, így egy nagy vendégség ígéretével kecsegtette őket, ha befejezik az építkezést. Az asszony állta is a szavát, és azt is megígérte, hogy a Rosenberg család örök időken át, minden évben megrendezi a szolgáinak a lakomát. Ha a lakoma elmarad, Berta visszajön kísértetni.

A pontosítás érdekében megjegyzendő, hogy a Grimm-gyűjteményben szerepelnek más fehér asszonyok is, az egyik például „erdőkben és réteken jelenik meg, néha lóistállóba is bemegy égő viaszgyertyával, megfésüli, megcsutakolja a lovakat”,⁷ egy másik egy auerbach-i fiúnak jelent meg „tetőtől talpig fehérbe öltözve”,⁸ de egy schwanaui fehér leányról⁹ is találni feljegyzéseket. A kísértetasszonyok közkedvelt alakjai az európai hiedelemmondáknak, ám ez a típus a magyar anyagon belül inkább másodlagosnak tekinthető, s a várkissasszony hiedelemalakjába olvad bele.¹⁰ Noha találni fehér asszonyokkal kapcsolatos történeteket a magyar folklorisztikai gyűjtésekben is – például a fehér asszony a Nagy-Szamos menti hiedelemkör tájspecifikus alakja –, szerepköre nem esik egybe a fentebb felvázolt szereppel: néhol kincssórázó természet-szellemként, a fehér ember korrelatív párjaként bukkan fel, néhol határozottan a vadleány alakjával mosódik össze,¹¹ máshol pedig mint rontáshozó szellem jelenik meg.¹² Tulajdonképpen magyar vonatkozásban az északkeleti területek *kisasszonya*, a *fehér asszony* és *cifraasszony* megnevezések ugyanarra a női démonra vonatkoznak (csekély különbségek természetesen vannak köztük), amely elcsábítja a férfiakat, letéríti, „elvezeti” az embereket az útról, illetve betegséget hoz¹³ – tehát egy teljesen más típusú lény, mint Berta, aki alapvetően a segítő szándékú, helyhez kötött kísértetek képviselője.

Abban a tekintetben, hogy a Berta-monda lehet az előképe az 1872-es kísértetjárásnak, megerősít bennünket A Hon egyik tudósítása a bécsi eset kapcsán. A cikk szerzője, mielőtt az ügyre térne, feleleveníti a fehér asszonyhoz kötődő hiedelmek lényegi elemeit, amelyek egybevágóak a Berta-történet jellemzőivel:

A halottak, a kiket valami borzasztó átok megfogott, odahagyják sirjaikat s mikor a szellemek rémes órája üt, nesztelen léppéssel, hideget terjesztve magok körül, feljárnak

6 Jacob és Wilhelm GRIMM, *Német mondák*, ford. ADAMIK Lajos–MÁRTON László, Pozsony, Kalligram, 2009, 212–213.

7 Uo., 116.

8 Uo., 183.

9 Uo., 253.

10 MAGYAR Zoltán, *Torna megyei népmondák*, Bp., Osiris, 2001, 82.

11 MAGYAR Zoltán, *Erdélyi népmondák*, II, Marosvásárhely, Mentor, 2011, 258–259.

12 Uo., 375.

13 *Magyar néprajz*, VII, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Akadémia, 1988–2002, 557.

kísértetni. Megjelenésük mindig valami borzasztó esemény, súlyos sorscsapás előhírnöke. A „fehér asszony” a középkori lovagvárak, és fejedelmi paloták privát kísértete. Szegény emberekkel nem bibelődik, csak a magas köröket szokta kitüntetni. Nem egyszer látták Potsdamban, Sans-souciban, Münchenben, Hannoverában és Dresdában a fejedelmi ős paloták félhomályos, szellős folyosóin. Olyankor mindig valami katasztrófa következett, látogatása mintegy bejelentése volt isten látogatásának.¹⁴

Mivel a fehér asszony megjelenése a halálközelség élményéhez kötődik, az 1872. év pedig éppen Zsófia főhercegasszony halálának éve, a történet értelmezői közül néhányan a kísértetet a főhercegasszony szellemének tekintették.¹⁵ A két történés összekapcsolásában szerepet játszhattak a főhercegnő halálának sajtóba kiszivárgott körülményei is. A *Pesti Napló* a halálhír közlésekor kiemeli, hogy a hercegnő „éjfélkor elveszté eszméletét, mely többé nem tért vissza”, és „hosszas vonaglás után reggeli három órakor Bécsben meghalt.”¹⁶ A július végi kísértetjárást ecsetelő beszámolókból épp ez a két időpont bukkan fel előszeretettel. Az *Illustriertes Wiener Extrablatt*, amely a többi lapnál korábban, már a jelenést követő napon, július 28-án tudósított a történetekről, a szellem feltűnését éjféltre, azaz a kísértetek órájára [Geisterstunde] teszi, míg a *Neue Wiener Tagblatt* beszámolója szerint, amelyet a magyar lapok zöme is átvett, hajnali 3 órakor történt az eset.¹⁷ Mindezt tovább erősítette az a tény, hogy az állítólagos kísértet számos újság tudósítása szerint éppen a Zsófia főhercegnő lakosztályához vezető folyosón jelent meg.¹⁸

A Burg-beli esemény és a fehér asszony hiedelemkörének összekapcsolása egyébiránt nem járt nehézségekkel a közönség számára, ugyanis a toposz már jó ideje közzismert lehetett. A fehér hölgy felbukkan Walter Scott *A kolostor* (1820) című regényében, amelynek német előképe Friedrich de la Motte Fouqué szintén a kísérteties nőt szerepeltető, 1811 körül megjelenő *Undine* című munkája volt.¹⁹ Boieldieu operát is szerzett a szellemek eme képviselőjéről, amely 1825-ös párizsi bemutatója után viszonylag rövid időn belül, már 1862-ben elérte az ezredik előadását, és népszerűsége ezután sem tört meg, hiszen a század végére a kétezredik alkalomhoz közelített ez a szám.²⁰ A fehér asszony megjelenéséről beszámoló bulvár tudósítások már 1872 előtt

14 A Hon, 1872. augusztus 6., [1].

15 Fővárosi Lapok, 1872. augusztus 2., 760. – Szegedi Híradó, 1872. augusztus 4., [3]. – Neues Wiener Tagblatt, 1872. augusztus 9., 3.

16 Pesti Napló, Esti kiadás, 1872. május 28., [1].

17 Szegedi Híradó, 1872. augusztus 14., [3].

18 Neues Wiener Tagblatt, 1872. augusztus 2., 3. – Westungarischer Grendsbote, 1872. augusztus 8., 2–3. – Politikai Újdonságok, 1872. augusztus 14., 396. – A Hon, Esti kiadás, 1872. augusztus 6., [2]. – Nefejejs, 1872. augusztus 11., 386.

19 Mody C. BOATRIGHT, *Scott's Theory and Practice concerning the Use of the Supernatural in Prose Fiction in Relation to the Chronology of the Waverley Novels*, PMLA, 1935, 1. sz., 251.

20 Pesti Hírlap, 1898. október 6., 6.

is fel-feltűnedezték a magyar sajtóban, különösen a *Hölgyfutár* hasábjain, noha nem olyan mennyiségben, mint a bécsi eset után. 1850-ben egy frankfurti laktanyában éjfélként fehér asszony jelent meg.²¹ Ugyanebben az évben a berlini királyi palota is részesülhetett a fehér asszony kegyében,²² amely több napon át ott kísértett, később pedig egy bizonyos Fridrik szelleme is mellé szegődött a riogatásban,²³ mígnem kiderült, hogy az udvari szakácsnőt tisztelheték a szellemhölgyben.²⁴ 1861-ben *Gortsakoff herceg halálának részletei* kapcsán szintén arról értesülhettek az olvasók, hogy a herceget „[h]alála előestéjén lázroham lepte meg. Maga előtt folyvást egy fehér asszonyt látott, fekete kereszttel.”²⁵ Amikor tehát a Burg folyosóján végighaladt a kísértet, akkor már széles körben ismertek voltak azok a sémák, amelyek mentén értelmezni lehetett a felbukkanását: egy fejedelmi dinasztia kastélyában bukkant fel éjszaka, az esemény időpontja közel esett egy bekövetkezett halálesethez, és természetesen – amint az elvárható volt tőle – a kísértet fehér öltözetet viselt.

A jelentős mennyiségű hírlapi anyag segítségével rekonstruálható az események sorozata. A magyar sajtó túlnyomórészt a megjelent német nyelvű cikkek alapján közli a híreket, de az információk közti szelekciós elv, illetve néhány ironikus kommentár érezteti a témához való viszonyulás jellegét. A magyar cikkek szerzői előszeretettel hivatkoznak többek között a *Neues Wiener Tagblatt*ra, amely július 31-től kezdődően napi rendszerességgel tudósított a fejleményekről. A hír első közlését illetően azonban a *Wiener Tagblatt* is lemaradt az *Illustriertes Wiener Extrablatt*hoz képest, amely már a kísértetjárást követő napon roppant részletes cikket jegyzett a történekekről, s ezzel ki is jelölte a fehér asszony körül kialakult diskurzus lényegi vonásait. Az *Extrablatt* cikke szerint egy éjjel kísértet jelent meg a Burg folyosóján, amelynek látványától az őr elájult, majd 27-én éjszaka megismétlődött a jelenés, ám ezúttal a folyosón őrködő katona leszúrta az állítólagos kísértetet. Az ügy kapcsán mindenkit hallgatásra köteleztek. A cikk szerzője felveti annak a lehetőségét, hogy a kísértetjárást mögött egyházi indokok állnak, de fenntartja annak az esélyét is, hogy az egész nem több komolytalan tréfánál.²⁶ Bár nem az összeesküvés-elmélet vált közismertté, azért akadtak

21 *Hölgyfutár*, 1850. június 5., 544.

22 *Hölgyfutár*, 1850. május 6., 439.

23 *Hölgyfutár*, 1850. június 12., 567.

24 *Hölgyfutár*, 1850. augusztus 13., 151.

25 *Hölgyfutár*, 1861. június 11., 559.

26 „Wie uns von verlässlicher Seite mitgetheilt wird geht es -- oder richtiger ging es - in der Hofburg wirklich um. Was werden nun die bösen Aufgeklärten dazu sagen? Als vor wenigen Tagen ein Wachposten in der Burg über das Erscheinen eines Geistes ohnmächtig ward, bestrafte man ihn wegen Feigheit. Gestern Nachts soll nun der Geist wieder erschienen sein, zum Unglücke des Geistes hatte der wachthabende Soldat jedoch den Muth, ihn zu bannen, aber keineswegs mit dem üblichen „Vaterunser“ oder dgl, sondern mit seinem Bajonnet! Um die Geisterstunde hörte ein im Korridor postirter Soldat ein leises Geräusch, welches er bald als leichte Schritte erkannte. Nach wenigen Minuten sah er die lebhaftige weiße Frau auf sich zukommen, er rief sie an, aber es ward ihm keine

hívei. A *Neues Wiener Tagblatt* augusztus 9-i számában közölt egy olyan olvasói levelet, amelyet a beküldő nagyvonalúan *Egy beavatottként* [Ein Eingeweihter] írt alá. Az illető a hofburgi eseményeket azzal magyarázza, hogy Zsófia főhercegnő eredeti végrendeletében jelentős vagyont testált egy bizonyos vallási rendre, ám utolsó pillanatban megváltoztatta a végrendeletet, így a korábbi hatályon kívülre került. Ezen okból a vallási rend megrendezett egy kísértetjárást, hogy nyomást gyakorolhasson az udvarra, azt sugallván, hogy Zsófia hercegnő addig nem fogja helyét lelteni a sírban, amíg az eredeti végrendeletet nem teljesítik.²⁷ A magyar sajtó nem vette át az összeesküvés-elmélettel kapcsolatos spekulációkat.

Természetesen az osztrák hírekhez viszonyítva a magyar beszámolók több napos késéssel jelennek meg az újságokban. A *Fővárosi Lapok* augusztus 2-ai cikke, amely az egyik legkorábbi magyar tudósításnak bizonyul a mezőnyben, tömör beszámolót ad az esetről: „Bécsben azt a rejtelmes dolgot suttogják, hogy a burgban éjenként kísértet járt Zsófia főhercegnő maszkjában; több ór elfutott előle, egy azonban rá lővén, a kísértet elbukott s a burg egy papját ismerték föl benne.”²⁸ A *Hon* augusztus 6-i beszámolója gazdagabb a *Fővárosi Lapok* tudósításánál, de egy részletben – a kísértet megsebző fegyvert illetően – viszont eltér: „Most a bécsi »Burgban« jelent meg [kísértet] s egy bátor szívé cseh katonát elkergetett őrállomásáról a – pritsre, míg egy másik katona aztán beleszurt s akkor kisült, hogy a kísértet nem annyira »fehér asszony«, mint inkább »fekete férfi« t. i. pap, még pedig udvari pap.”²⁹ Ez a viszonylag kevés elemből építkező történeteséma néhány nap elteltével tovább színesedik. A *Politikai Újdonságok* körülbelül egy héttel későbbi cikke az eddigieknél már jóval részletgazdagabbnak bizonyul:

Bécsvárosa telve a hirrel, hogy a császári Burgban kísértet jár. Nemrég az elhunyt Zsófia főhercegnő lakása közelében az őrt álló katona egy fehér lepelbe burkolt alakot látott, ki elől – kísértetnek vélvén – megfutott. A gyáva vitézt szépen becsukták, a miért helyét

Antwort, vielmehr schritt die Gestalt ruhig weiter, denn im Vollbewußt sein ihrer Macht brauchte sie sich ja nicht um einen simplen Staubgeborenen zu kümmern. Doch die weiße Frau täuschte sich, wie schon mancher große Geist. Der Soldat griff sie mit gefällten Bajonne an, und da die weiße Frau nicht Willens zu sein schien, den Frevler ihre Ueberlegenheit fühlen zu lassen. Ließ sie sich, wie einst Rübezahl, der Geist des Riesengebirges, durch einen Dorfwächter, von dem Wachposten arretiren. Nun zeigte es sich, daß die weiße Frau erstens nicht weiß, zweitens keine Frau, und drittens kein Gespenst war. Die Erscheinung war ein „Er“, hatte Fleisch und Blut. Vorläufig wurde Allen, die über die Verhaftung des „Geistes“ unterrichtet waren, in Folge höherer Ordre das Gelübde des Schweigens auferlegt. Die Zukunft wird lehren, ob man es hier mit einem frivolen Scherz oder vielleicht mit einem abgekarteten Komplott zu thun hat, um gewisse Erfolge auf klerikalem Gebiete zu erreichen, oder endlich mit einem gewöhnlichen Spitzbuben. Möglich, was wir aber kaum glauben, daß man nach Erhebung der Umstände die Angelegenheit zu vertuschen trachten wird.” Illustriertes Wiener Extrablatt, 1872. július 28., 2–3.

27 Neues Wiener Tagblatt, 1872. augusztus 9., 3.

28 Fővárosi Lapok, 1872. augusztus 2., 760.

29 A Hon, 1872. augusztus 6., [1].

elhagyta. Másnap egy fiatal, bécsi születésű katona állt őrt, a ki látta, a mint a kísértet feléje közeledett. A mint tizlépésnyi távolban volt, a katona szuronytszegezve ment a kísértetnek, mire ez megfutott. A katona utána, s szuronyával csipőjének szurt, mire a kísértet jajkiáltással összerogyott. Erre két burg-őr jött a helyszínére, kik a kísértetben egy bajusz és szakáttalan embert találtak. A vérnyomokat egy órán át lehetett a folyosón látni. Beszélük, hogy a kísértet az udvari papsághoz tartozik s a sebesült a karlsburgi jezsuita kollegiumban ápoltatik.³⁰

A történet különféle részleteinek tekintetében más és más variációk keringtek a köztudatban. Az egyre színesedő narratíva, az ismétlődő, de ugyanakkor fokoatosan változó elemek a pletyka terjedésének lényegi vonásáról árulkodnak, az úgynevezett hólabdaeffektusról: mire a pletykaláncolat végére érünk, már alig fedezhető fel az eredeti történet a végső változatok mögött.³¹ Vannak olyan elemek, akár apró részletek is, amelyek számos tudósításban megegyeznek. Ennek oka vagy a közös forrás használata, vagy a hír egymástól való átvétele néhol szó szerinti újraközlés, máshol enyhén módosított szövegváltozatok formájában. A *Nefejejts*ben szereplő részletes beszámolóban, amely a *Tagblatt*ot jelöli meg mint forrást, szintén szerepel az a két részlet, miszerint az őrt álló katona tíz lépésnyi távolságból szuronyt szegzett a szellemre, illetve, hogy a folyosó kövezetén levő vérnyomokat még egy órán át látni lehetett, de már az is kiderül a cikkből, hogy a kísértetet leszúró katona egy, a Taborstrassen lakó szatócs fia volt, aki az eset után azonnal távozott Bécsből.³² Míg *A Hon* már idézett augusztus 6-i beszámolójában a megfutamodó gyáva őr cseh nemzetiségű, a *Westungarischer Grenzbote* tudósításában több megfélemlített őr is szerepel, melyek közül az első elájult, a második, akiről csak annyit lehet tudni, hogy lengyel nemzetiségű, gyávaságból elhagyta az őrhelyét, a harmadik éjszakán három tiszt és három palotaőr állt a folyosón, de elmaradt a jelenés, míg a negyedik éjjelen egy egyéves önkéntes, bécsi születésű katona szúrta le végül a kísértetet.³³ A *Szegedi Híradó* augusztus 9-i cikke szerint nem csak egy, hanem több cseh katona is megfutamodott, bátornak pedig szintén az egyéves önkéntes katona bizonyult,³⁴ de már 14-én azt is tudni vélték, hogy a fegyvert ragadó őrt Schimann Ferencnek hívják, aki a Benedek-ezredből való, és a Salzgries-laktanya börtönében ül.³⁵ A Jókai-szöveg, úgy tűnik, a *Westungarischer Grenzbote* leírásával mutat némi rokonságot: mindkét szövegben három sikertelen éjjeli őrárat után a negyedik éjszaka sikerül elkapni a kísértetet,

30 Politikai Újdonságok, 1872. augusztus 14., 396.

31 Slíz Mariann, *A pletyka mint történeti forrás = Információáramlás a kora-újkorban*, szerk. Z. KARVALICS László – Kiss Károly, Bp., Gondolat–Infonia (Információtörténelem), 2004, 92.

32 Nefejejts, 1872. augusztus 7., 386.

33 Westungarischer Grenzbote, 1872. augusztus 6., 3.

34 Szegedi Híradó, 1872. augusztus 9., [1].

35 Szegedi Híradó, 1872. 08. 14., [3].

s a több cikkben is szereplő, ájultan összeeső cseh katona is megfeleltethető a Jókainál feltűnő „izmos erős morva vadász”-szal. Mindemellett a cseh katona szinte kötelező jellegű szerepeltetése – amennyiben nem a valóságból ered – a Berta-mondával lehet összefüggésben, hiszen Berta elsősorban a csehországi kastélyokat látogatta, de ebből a szempontból a lengyel katona nemzetiségének megadása sem lenne véletlenszerű, ugyanis a lengyeleknek is van fehér asszonya. Jókai *Fráter Györgyének A lengyel fehér asszony* című fejezete a következőképpen foglalja össze a hozzá kötődő anekdotát:

Tudva van, hogy a lengyelek fehér asszonynak híják az afféle özvegyet, akinek az uborkafáról esett le az ura, s ott törte a nyakát, minthogy az efféle menyecskéknak megkülönböztetés végett fehér kantusban és viganóban kell járni. – Történt egyszer, hogy az ifjú kamenici herceg, Kazimir behívta a fehér asszonyt a házába, akinek fehér fátyol volt a fején. Azt kérdezte tőle: szép vagy-e, te fehér asszony? Arra az leveté a fátyolát. Pirosfehér arca, tűz szemei, fekete haja, mosolygó ajkai voltak. – „Még nem tudom, hogy szép vagy-e, mondá Kazimir, hanem vesd le előttem a testi ruháidat.” – Erre a fehér asszony elkezdte levetni egyenkint a köntösét, amíg semmi sem maradt rajta, s folyvást kérdezé, hogy „Szép vagyok-e? Szép vagyok-e?” S mikor aztán mindent levetett magáról, még akkor sem állt meg a vetkőzéssel, hanem tovább vetkőzött. Tudvalevő: „hét bőre van az asszonynak”. Egymás után levetette, míg utoljára csak a csontváz maradt, a meztelen koponyával: „No, hát elég szép vagyok-e már, hercegem?” S akkor átölelte a két csontkarjával, s addig ölelte, amíg a herceg a lelkét kiadta.³⁶

A *Fráter György*ben szereplő variánsban a fehér asszony szintén a halálközelség élményéhez kapcsolódva bukkan fel, ugyanis az a hat katona, akit megölel, a regénybeli cselekmény szerint meghal pestisben. A szellem megnevezése azonban a lengyel *wlcana*, „ahogy Szerémi címezi szlávdiákul a fehér asszonyt, talán »farkasnőt« jelent”³⁷, tehát valószínűleg csak érintőleges a kapcsolata Berta alakjával. Megjegyzendő viszont, hogy Jókai *A lengyelek fehér asszonya* címmel balladát is írt,³⁸ amelynek kísértete már jobban emlékeztet a Berta-monda hölgyére:

Ki bocsátá be ez asszonyt? –
Hosszú hófehér ruhája,
Mellén nagy fekete kereszt,
Véres feje hátraszegve. [...]
Ismerlek én, tudom, ki vagy?
Lengyelország fehér hölgye.

36 JÓKAI Mór, *Fráter György*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1972, I, 291–292.

37 Uo., 293.

38 A ballada Kakas Márton *Politikai költeményei* között szerepel (Pesti Napló, 1862. január 1., [4].), számos rendezvényen szavalják a közügyekre való olvashatósága miatt. Móricz Zsigmond *Úri muri* című regényének egyik jelenetében Rozika szintén ebből a balladából szaval el nyolc sort.

A fehér hölgy, kit megöltek,
 És aki még nincs meghalva.
 Ismerlek én. Te vitted el
 Elődeim; te üldözel
 Hármat az örülés elé.
 Most a negyedik én vagyok.³⁹

Mindebből tehát kitűnik, hogy a köztudatban a cseh és lengyel hiedelemkörhöz egyaránt kapcsolódott a fehér asszony alakja, ekként pedig a burgheli történetben felbukkanó cseh és lengyel örök szereplésének lehetséges egy ilyen motiváltsága is, amennyiben a fehér asszony mondájához kötődő toposzok beleszövődtek az incidensről készült beszámolókbá. A hofburgi történetbe ugyanakkor fokozatosan beleíródik egy nemzeti narratíva is, amely azt hangsúlyozza, hogy míg az idegen nemzetiségű katonák megriadtak, addig a bécsi születésű fiatal katona, aki mellesleg még önkéntességből is teljesítette szolgálatát, nem ijedt meg egy kísértettől sem.

A rejtély megoldásának tekintetében azonban élesebben elkülönülnek a változatok. A legszélesebb körben az a magyarázat terjedt el, amely szerint a Burg papságának egy tagja eszelte ki a tréfát.⁴⁰ Ezzel összefüggésben a *Szegedi Híradó* a történet mellé még egy 1692-ből származó anekdotát is mellékel, azt alátámasztandó, hogy Bécsben a papság máskor is követett el hasonló csínytevéseket: Hugó jezsuita páter mint láncokat csörtető szellem jelent meg József koronaherceg előtt azért, hogy óva intse őt a Bécsben vendégeskedő, protestáns II. Ágost választófejedelemmel kötött barátsága miatt, mondván, hogy a „pogányhoz” fűződő barátság a pokol kínjait fogja rászabadítani. A herceg elmesélte ezt a jelenést Ágostnak, aki a kísértet újabb jelentkezésénél elrejtőzött, majd megragadta a szellemet és kihajította az ablakon.⁴¹

Az álrúhás pap tréfája, illetve annak továbbgondolása a végrendelet megváltoztatása miatti manőverként csupán két lehetséges magyarázat a rejtélyre, de számos olyan történetváltozattal is számolni kell, amely nem a papság egy felkent tagjának, hanem pusztán egy papnövendéknek vagy egy fiatalembernek tulajdonítja az élcet. A leszúrt kísértet kinézetének egyetlen ismert vonása azt sejteti, hogy az elkövető nem volt túl idős, lévén több lapban is egy, „bajusz nélküli fiatal emberről”⁴² vagy éppen „bajusz és szakáltalan emberről”⁴³ szó. Mindemellett számolni kell egy olyan eshetőséggel is, amelyben sem papot, sem papnövendéket nem sejtethetünk az elkövető mögött. Ez az utóbbi elképzelés nagymértékben megváltoztatná a botrányhoz való

39 JÓKAI Mór, *A lengyelek fehér asszonya* = Uő, *Költemények*, I, Bp., Révai, 1904, 229.

40 Fővárosi Lapok, 1872. augusztus 2., 760. – Szegedi Híradó, 1872. augusztus 4., [3]. – A Hon, 1872. augusztus 6., [1]. stb.

41 Szegedi Híradó, 1872. augusztus 9., [1].

42 Nefelejts, 1872. augusztus 11., 386.

43 Politikai Újdonságok, 1872. augusztus 14., 396.

viszonyulás jellegét, de talán jobb magyarázatul szolgálna azon igyekezetre, amellyel a pontos információkat próbálták eltussolni a sajtóban. Egy *Szegedi Híradó*-ban szereplő cikk szerzőjének találó azon meglátása, miszerint a helyzetet átszínezi „a hivatalos lapok makacs hallgatása, mely némi valószínűséget látszik kölcsönözni a titokszerű történetnek”,⁴⁴ hiszen valóban, számos olyan folyóirat, amely presztízzsel és széles olvasóközönséggel egyaránt rendelkezik, nem közöl cikkeket az esetről. A *Neues Wiener Tagblatt* szintén a hatóságok mély hallgatását teszi felelőssé a nagyszámú, eltérő információkat tartalmazó változat létrejötté miatt.⁴⁵ Természetesen mindez azzal is magyarázható, hogy egyszerűen nem tartották említésre érdemesnek a tréfát, de a mélyes hallgatás összefüggésben lehet azzal a meglátással is, amely már hangot kapott az *Extrablatt* első vonatkozó cikkében, amennyiben a csendet fentről érkező parancs rendelte el. Hasonló észrevételnek Jókai is hangot ad: „A dologbul inquisitio lett [...], hanem aztán annyi magas állású személy keveredett bele a vizsgálatba, hogy jónak látták azt abbahagyni; s az egész kisértet históriát meghazudtolni. [...] Azoknak, a kik e dologrul tudtak, meghagyatott, hogy ne beszéljenek róla.”⁴⁶

Nem sokkal az 1872. évet követően, a *Weilheimer Tagblatt* 1875. február 16-i számában már konkrét névhez rendeli az esetet, ugyanis a vonatkozó cikk szerzője a királyi család ifjú tagjával, Szalvátor Jánossal azonosítja az elkövetőt, s a történetek utáni karlsburgi rekuperálódást ugyancsak hozzá kapcsolja.⁴⁷ A csekély személyleírás minden esetre összeegyeztethető Szalvátorral, hiszen 1872-ben mindössze húsz éves volt, a fennmaradt képi anyag alapján pedig valóban szakálltalan és bajusz nélküli arccal rendelkezett. Valószínűleg nem igazán hitt a spiritizmusban, erre utal a tény, hogy 1884-ben Rudolf trónörökösrel együtt leleplezett egy Bastian nevű spiritisztát, az esemény pedig jelentős botrányt kavart.⁴⁸ Az incidensről könyvet is írt a főherceg, melyből sajnálatos módon nem maradt fenn példány.⁴⁹ A szellemekben hívó emberek kifigurázásának epizódja tehát nem ütne el különösebben az életútjától.⁵⁰ Magyar viszonylatokban egy 1927-ből származó, a herceg életéről szóló cikkben szintén neki

44 Szegedi Híradó, 1872. 08. 14., [3].

45 Neues Wiener Tagblatt, 1872. augusztus 9., [3].

46 JÓKAI, *A Burg...*, i. m., 530.

47 Weilheimer Tagblatt, 1875. február 16., 146.

48 TARJÁNYI, i. m., 64.

49 Uo., lásd 216. lábjegyzet.

50 Szintén botrányt kavart Szalvátor azon döntése, amellyel Rudolf öngyilkosságát követően lemondott a hercegi rangról, felvette a Johann Orth nevet, és ekként többé nem térhetett vissza a Monarchia területére. Hajóskapitányi oklevelet szerzett, majd feleségével világméretű útra indult, mígnem egy Chile felé vezető úton a hajó rejtélyes körülmények között örökre eltűnt. Alakját Jókai is megörökítette *Ahol a pénz nem isten* című regényében.

tulajdonítják a burgbeli kísértetjárás csínytevését, amivel az udvarban szép számmal előforduló babonáskodókat akarta megleckéztetni.⁵¹

A történet sajtóbeli reprezentációja azért lehet lényeges a számunkra, mert megmutathatja, hogy egyes történetelemek miként alakultak ki és vándoroltak. Arra is jó lehet egy ilyesfajta vizsgálat, hogy az ismert történetváltozatoktól való eltéréseket is érzékeljük, ugyanis a Jókai tollából származó szöveg egy helyen nem egyezik a sajtóban közkeletűvé vált történet lényegi elemével: a kísértet másképp jelenik meg nála. A fehér nőalak többszöri felbukkanása, egy ájultan összeeső rémült ór, valamint egy másik, bátran fellépő katona szerepeltetése még összhangban van a sajtóanyagokból rekonstruálható eseménysorral, de a kísértet megjelenésének leírása, valamint a rejtély megoldása már semmiképpen nem vezethető le ezekből. A Jókai-szövegben szereplő szellem, aki képes elillanni, aki levegővé válik a katona kezei között, ellentmond a fizikai valóságában jelen levő, lepedőbe burkolózó hús-vér férfi tréfájának. A bátor katona Jókainál nem leszúrja a kísértetet, hanem felfigyel arra, hogy a Burggal átellenes épület harmadik emeleti ablaka szokatlanul fényesen van kivilágítva, úgyhogy két órral felmegy az illető szobába, ahol egy fényképészt talál, nála pedig egy kísértet-csináló apparátust: „nagy tükörüveg táblát, melynek segélyével és villanyvilágítással a kísértetes nőalakot a Burg ablakán át annak folyosóján végigsétáltatták, sőt magát a fehér asszonyt is, akinek még akkor is be volt a képe mázsolva krétával.”⁵²

Mivel Jókai egyértelműen megnevezi a Burgot és az Istvántemplomot, minden bizonnyal az ismert bécsi történetre utal. A fő kérdés nyilván az, hogy vajon mi lehet a magyarázata annak, hogy a Jókai-féle változat ilyen mértékben eltér a nagy mennyiségű, lényegét tekintve hasonló történetet boncolgató sajtóanyagtól. Az okot egyaránt kereshetjük a külső hatások között, valamint magyarázhatjuk az írói gondolkodás működésével, a fantázia átalakító erejével. A tudományos módszerek segítségével előállított kísértet megjelenése azonban újabb problémát vet fel, hiszen Jókai egy, az 1870-es években egyre szélesebb körben ismert jelenséget dolgozott a szövegbe. Érdemes tehát tovább boncolgatni a kor kísértetekkel kapcsolatos diskurzusait.

A szegedi, a gyöngyösi és a gödöllői kísértet

A kísértetjelenés nem volt egyedülálló esemény 1872-ben, ugyanis Szeged már a bécsi fehér asszony felbukkanását megelőzően is büszkélkedhetett egy saját kísértettel, amely éjjelenként köveket dobált egy izraelita házára:

Egy hét óta a követválasztás mellett alig beszélnek városunkban egyébről – írja a szegedi helyi lap, – mint azon kísértetről, a ki egy a régi temető közelében levő izraelita házába több napon által köveket dobált, minek folytán e házban már alig maradt ép ajtó és ablak,

51 Magyarország, 1927. október 6., 6.

52 JÓKAI, *A Burg...*, i. m., 530.

a házban a rémülés pedig a legnagyobb fokot érte el. A nép az elterjedt hír folytán valóságos bucsujáratot tartott a nevezett házhoz, hogy megdobálja a kődobáló kísértetet a már volt czifra és ostoba beszéd bőviben, midőn végre a rendőrség álrühába bújtatott legényei állítólag fölfedezték a közel szomszédságban azon házat, honnan a kövek kirepültek.⁵³

A kődobáló kísértet a láthatatlan szellemek egy sajátos képviselője, amelyhez többszázados hagyomány kötődik, hiszen már Bornemisza is említést tesz a „hajingáló kísértet”-ről, illetve az ecsedi várnak is volt 1607-ben olyan kísértete, amely követ hajigált az emberekre, illetve összeccserélte a tényezőket.⁵⁴ A szegedi eset kapcsán az esemény antiszemita vetületétől – bármilyen jól illeszkedik is bele a spiritizsita tanokkal összefüggésben levő társadalmi forrongásba – nem lehet eltekinteni, hiszen a modern zsidóellenesség kezdetét épp az 1870-es évekre datálják.⁵⁵ A fokozódó antiszemitizmus jeleként a kődobáló kísértet megjelenése mellett 1872-ben egy másik zsidóellenes cselekedetről is beszámolt a szegedi sajtó: októberben kirabolták a helybeli izraelita templomot.⁵⁶ Az ablakokat betörő kődobáló kísértet megjelenése kereken egy évtizeddel korábbi, mint az 1882. nyári-őszi antiszemita zavargások, amelyek első hulláma Pápan keresztény napszámosok és zsidó fiatalok közti összetűzés formájában csúcsosodott ki, amikor is három napon át tartottak az ablakbeverések. Később, július 10-én, Szombathelyen iparoslegények zúzták be a zsinagóga ablakait, a második hullám során pedig Pozsonyban jelentkeztek utcai zavargások.⁵⁷

A szegedi kődobálás napi kétszer is sújtotta a házat: az első ostrom reggel 8 és 10 óra között történt, a második pedig délután 3 órától este 8 óráig tartott.⁵⁸ Amennyiben ez az adat igaz, akkor mindenképpen felvetődik a kérdés, hogy a többhónapos nyomozás alatt miért nem tudták felfedezni, hogy honnan ered a dobálás, amikor órákon át tartott. Az is elképzelhető, hogy nem minden alkalommal tartott ennyi ideig, hiszen egy idő után a rendőrség tagjai személyesen őrizték a házat, de terep kapott az az elképzelés is, amely az ilyen mértékű kődobálást csak a mechanika révén, egy erőgép segítségével látta kivitelezhetőnek.⁵⁹ Az ügy kapcsán a rendőrség először egy csizmadiát és annak két fiát állította elő, a letartóztatás után pedig meg is szűnt egy ideig a kőhullás. Miután több csizmadiamester kérésére az apát kiengedték, a kődobálás ismét elkezdődött, s mindezt a közvélemény úgy értelmezte, hogy a csizmadia ezzel igyekezett bizonyítani, hogy a két fiú ártatlan az ügyben. Ezek után

53 Szegedi Híradó, 1872. június 19., [4].

54 *Magyar néprajz*, i. m., 549.

55 Kiss László, *A modern antiszemitizmus kialakulásának esztörténeti háttere*, Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae, XXXVII(2010), 146.

56 Szegedi Híradó, 1872. október 27., [2].

57 KÖVÉR György, *A tiszaezlári dráma*, Bp., Osiris, 2011, 600–601.

58 Ellenőr, 1872. június 26., [3].

59 Uo.

a rendőrség szabadjára engedte a fiúkat, a kőhullás pedig továbbra is folytatódott,⁶⁰ és a szegedi történések hónapokon át állandóan napirenden voltak a hazai lapokban. A színház is ráértett arra, hogy milyen potenciál rejtőzik a történetben: Szigeti József 1856-os drámájának előadása, *A csizmadia mint kísértet* már a címe alapján is játékosan ráolvasható volt az aktuális eseményekre. A *Magyar Polgár* év végi beszámolója szerint a darab olyan népszerűségnek örvendett, hogy „a ki életében kétszer volt színházba: az egyikben bizonyosan ezt látta.”⁶¹

A szegedi nyomozás folytatásaként a csizmadia után egy kalaposmesterre és annak segédeire terelődött a gyanú, ugyanis a mester házában kétségtelen bizonyítékot talált a rendőrség. Az izraelita házára hullott kő- és cserépdarabokat összehasonlították a kalaposmester házában és udvarában talált darabokkal, amelyek közül egy cserépkanta fülének széttört darabjai egyértelműen összeegyeztethetőek voltak a dobált törmelékkel.⁶² Azt, hogy valóban a kalaposmester keveredhetett gyanúba az eset kapcsán, igazolni látszik az a *Szegedi Híradó* szerkesztősége számára beküldött, 1872. szeptember 14-ére datált levél, amelyben Timpauer József kalaposmester tisztázni próbálja magát a gyanú alól, elsődlegesen arra hivatkozva, hogy az otthona legalább nyolcszáz lépés távolságra esik a háztól, amelyet a kődobáló kísértet ostromol. E levélből többek között a gyanúsítottak neve is kiderül, hiszen a kalaposmester felháborodását fejezi ki amiatt, hogy 13 éves udvarosát, illetve segédét, Selmeczy Józsefet letartóztatták, s az előbbi négyheti, az utóbbit pedig ötheti fogságra ítélték, aminek következtében a többi segéd elpártolt tőle a letartóztatás miatti félelemtől, így jelentős anyagi károkat szenvedett. Mindebben annak is jelentős szerepe lehetett, hogy Selmeczy állítása szerint K. N. belvárosi biztos parancsára egy Malatinszky nevű hajdú fenyegetőzése és áztatott kötéllel való ütlegetése révén erőszakkal csikarták ki belőle a beismerő vallomást. „[Ü]nnepélyesen és polgári becsületszavamra ki nyilatkoztatom – írja Timpauer –, hogy nekem vagy háznépem bármely tagjának az én tudtommal a nemestakács-utcai 764 dik szám alatti háznál tapasztalt kődobálásban sem közvetlenül, sem közvetve legkisebb része sincs.”⁶³

Még ugyanebben az évben Gyöngyösön is jelentkezett egy kődobáló kísértet, amely több mint két héten át ostromolta egy bizonyos Novák János házát, s amelyet egyértelműen a szegedi mintát követő jelenésnek minősítettek.⁶⁴ De nem ez volt az utolsó év, amikor kődobáló kísértetek riogatták a lakosságot: 1883-ban Gyorokon jelentkezett egy hasonlóan köveket dobáló szellem, amely a Badonits-házat választotta

60 Szegedi Híradó, 1872. június 19., [4].

61 Magyar Polgár, 1872. december 31., [3].

62 A Hon, esti kiadás, 1872. július 11., [2].

63 Szegedi Híradó, 1872. szeptember 15., [3].

64 Politikai Újdonságok, 1872. július 31., 372.

célpontnak,⁶⁵ majd 1886-ban a kőhullató kísértet ismét visszatért Gyöngyösre,⁶⁶ és még a századforduló után sem hagyta el az országot, 1902-ben Budapesten és Leányfalun,⁶⁷ 1903-ban pedig Nagyváradon dobálta a köveket,⁶⁸ és még 1937-ben is olvashatók róla hírek, amelyek szerint az Augusztá-telepi lakókat riogatta.⁶⁹

Tehát már a bécsi eset előtt is több hazai „kísértetjelenésről” lehetett olvasni a sajtóban, jelentős mennyiségben elsősorban a szegedi, később pedig a gyöngyösi ügy kapcsán. S ugyancsak 1872 végén, a hofburgi esetet követően, újabb kísértet jelentkezett az országban, ezúttal Gödöllőn. Míg az alsóbb társadalmi rétegek tagjait a kődobáló kísértet riogatta, a gödöllői kastélyba a királyi dinasztiák kísértete, a fehér asszony érkezett. Úgy, ahogy a gyöngyösi eseményt a szegedihez, a gödöllőit egyértelműen a bécsi esethez kapcsolták, hiszen a felbukkanó fehér asszony „már csak a paritás elvéneél fogva sem maradhatott el a magyar kir. kastélyból”, de leváltván a fehér leplet itt már „mint tüzes, fényes alak”⁷⁰ jelent meg:

A burg-kísértet, miután Bécsben pórul járt, leköltözött Gödöllőre. Ezt írják a bécsi lapok. Csakhogy itt már alakot változtatott. Míg Bécsben hosszú, fehér talárban jelent meg, hogy annál jobban hasonlítson a hagyományos »fehér asszonyhoz:« Gödöllőn már mint tüzes fényes lángszellem kísértett. Az őt a melyik látta, nem mert[e] elfogni, félt hogy megégeti a kezét, bele lőni is hiába való fáradság lett volna, mert nyilván elolvadt volna benne az ólom golyó. Legokosabb lett volna vízzel leönteni. Már természetes, hogy szentelt vízzel, csakhogy jó sokkal.⁷¹

A gödöllői eset leírása már sokkal közelebb áll a Jókai-féle változathoz, s ebből a szempontból tulajdonképpen mindegy, hogy Gödöllőn valóban jelent-e meg decemberben fehér asszony, vagy inkább az újságírók próbálták meg ismét egy figyelemkeltő és népszerű témáról írni. Sokkal lényegesebb, hogy a közönség számára hozzáférhető, olvasható volt egy ilyen anekdota, amely a magyar vonatkozás kapcsán talán könnyebben a közbeszéd tárgyát képezte. Az esetről beszámoló cikkek szerzői kategorikusan elutasítják annak a lehetőségét, hogy a gödöllői ügy mögött is egy lepedővel fedett alak állna, a fényes-tüzes lángszellemhez kötődő csekély számú leírás pedig nem zárja ki annak a tényét, hogy a kísértetet optikai trükkökkel hozták létre – különösen ha a szerzői fantázia racionális magyarázatot keres az ilyen jelenségre. Természetesen a tüzes alak a kísértet megjelenési módjának Európa-szerte elterjedt formája – ahogy

65 Budapesti Hírlap, 1883. július 9., 6.

66 Fővárosi Lapok, 1886. március 4., 456.

67 Budapesti Hírlap, 1902. augusztus 21., 4.

68 Pesti Napló, 1903 június 25., 9.

69 Friss Újság, 1931. június 12., 6.

70 Magyar Újság, 1872. december 22., [2].

71 A Hon, 1872. december 29., [2].

a folklorisztikai kutatások kimutatták – amely a lidércclánghoz hasonlóan gyakran a mocsaras területek fényjelenségeihez kötődik.⁷² Ettől függetlenül azonban számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a gödöllői eset valamiként a szerzői tudatban utólag összekeveredve a bécsi történetekkel, közrejátszott a Jókai-féle változat létrejöttében, hiszen a szöveg a bécsi incidens után csaknem egy évvel és három hónappal, a gödöllői hír után pedig majdnem egy évvel később jelent meg.

Megjegyzendő, hogy az esetek kapcsán elsősorban a hírek kuriózumjellege érvényesült, a pusztá elgondolás, hogy esetleg szellemek jelenhetnek meg a hétköznapiakban. Bár mind a négy esetben kísértetként emlegetik az elkövetőket a sajtóban, kevesen hisznek abban, hogy a köveket valódi szellemek dobják, a leszúrt fehér asszony pedig szertefoszlatja a misztikus fátylat, amely a kísértet alakjára simul. A sajtó értelemszerűen nem mulasztotta el, hogy ne használja ki a kísértetek iránti nagy érdeklődést, de nagyon sokan elmarasztalták a szenzációhajász cikkeket. A *Fővárosi Lapok* elítélőleg nyilatkozik a *Magyar Állam* tárcájáról, amely „kedden este azzal járult hozzá a felvilágosodás terjesztéséhez, hogy a kísértetek lehetőségét fejtegette.”⁷³ A *Kecskeméti Lapok* szerint a kísértethírek terjedése miatt általánosságban a ponyvairodalom a felelős, amely a nép butítása mellett „a tudományt, erkölcsiséget és valóságosságot prostituálja.”⁷⁴ A kísértethírek iránti megvetésüket a szerkesztők néhány 1830-as évekbeli anekdotával illusztrálják: 1836-ban a Szentháromság temetőben éjjelente egy kísértet csengette a kápolna csengettyűjét, aztán amikor a városbeliek visszavillával felfegyverkezve kivonultak a temetőbe, hogy szembeszálljanak a kísértettel, kiderült, hogy a szellem egy bagoly volt, aki a kápolna tornyából ki- és berepülve hozzáért a csengettyűhöz. 1838-ban egy másik kísértet egy bizonyos tanya lakóit riogatta, az idő alatt pedig, amíg a lakók nem mertek előjönni a házból, a disznókat átcipelte a szomszédos tanyára...⁷⁵ Az efféle hírek terjesztése miatt a ponyvairodalom – amint írják a *Kecskeméti Lapok*ban – nem más, mint „a sajtó fattyú kinövése”, amelynek gátat kell szabni.

A kísértet mint tömegtermék?

A *Lidércz naptárról*, vagyis a *Rémtörténetek, kalandok, bűnesetek, lélekjelenések, tündérrégek, csodás-tünemények sat. gyűjteményéről* nem igazán tesznek említést a szakmunkákban, pedig nagymértékben hozzájárulhatott a gótikus irodalmi hagyomány magyarországi terjedéséhez. A mindössze hatvan krajcárba kerülő képes naptár csaknem fél évszázadon keresztül (1861–1906) jelent meg évente, először Heckenast Gusztáv, majd

72 *Magyar Néprajz*, i. m., 551.

73 *Fővárosi Lapok*, 1872. augusztus 15., 809.

74 *Kecskeméti Lapok*, 1872. május 12., [2].

75 *Uo.*

a Franklin Társulat, végül pedig Méhner Vilmos kiadásában, s népszerűségét tekintve jóval lehaladta a többi naptárat. „Nagy olvasó közönsége van – írják egy 1870-es évfolyamot reklámozó cikkben –, mert a tényleges világ száraz egyformaságában az emberek a csodást és rendkívülit, a vérlázítót és fagyalót szeretik legalább olvasni.”⁷⁶ A populáris irodalom eme terméke iránti érdeklődést azonban bosszúsan figyeltek azok, akik ráeszméltek arra, hogy a magasirodalom termékei nem értékesíthetők ilyen mennyiségben a piacon.⁷⁷ „Az effélének akár hányadik évfolyamban mindig van kíváncsi közönsége; vajha a komoly irányu munkáknak lenne annyi! De ki tehet róla, ha inkább az ilyennek van? s a közönség minden neme táplálékot és kielégítést kíván.”⁷⁸ A *Katholikus Hetilap* az 1873-ban megjelent naptárak felsorolásánál egyedül a *Lidércz naptárat* nem hagyja kommentár nélkül: „No ebben kijut a gyóntatóknak, meg a jezsuitáknak sat. – Jó lesz a katolikus népet tőle megóvni.”⁷⁹ A *Sürgöny* szerkesztői mélységes ellenszenvet érezhettek az évkönyv pusztá létezése iránt is, ugyanis úgy vélték, a naptár „»lidércz«nyomásként nehezedik azon kis felvilágosodásra, mely a népnevelés segélyével népünk előítélete- és babonára hajlamát orvosolni és javítani igyekszik. Resteljük, hogy ily munkával a Heckenast-firma alatt találkozunk. Nem volna ellenvetésünk, ha ilyes mint curiosum, jó drágán és nem népnek szánt naptár formájában adatnék. Az olvasó közönség értelmesebb része majdan tudná, hogy miként kell az olvasmányt venni, de a népnek az valóságos mótely. Azért ennek nem is ajánljuk.”⁸⁰ Két évvel később sem változhatott a véleményük, ugyanis kötelességüknek tartották, hogy fellépjenek az évkönyv szerkesztőivel szemben egy állítólagos gyilkosságot elkövető oláh pap ügyében, amely az 1863. évi naptárban valós eseményként tűnt fel, viszont a *Sürgöny*beli cikk alapján határozottan koholmánynak minősítettet.⁸¹ Lehetséges, hogy a naptár felháborodást kiváltó jellege és az alacsony kultúra termékeként való megítélése miatt fedi homály a szerkesztők nevét. Ezen vonatkozásban szintén a *Sürgöny* hasábjain olvashatjuk az ironikus megjegyzést, miszerint a naptár *magától szerkesztődik*.⁸²

Az évek során folyamatosan alakult a szövegek terén a felhozatal, s az egyre inkább háttérbe szoruló babonáságok mellett az egzotikus vidékeken zajló kalandok, útirajzok vagy a tudományos felfedezésekről szóló élménybeszámolók is teret kaptak,

76 Vasárnapi Újság, 1870. október 9., 525.

77 A problémának már Coleridge is hangot adott Matthew Lewis híres gótikus regénye, *A szerzetes* (1796) kapcsán, amelyet többek közt alantasnak tartott. (Lásd bővebben: Jerrold E. HOGGLE, *Intoduction: The Gothic in western culture = The Cambridge Companion of Gothic Literature*, szerk. Jerrold E. HOGGLE, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 8.)

78 Vasárnapi Újság, 1871. november 12., 581.

79 Katholikus Hetilap, 1873. október 23., 430.

80 Sürgöny, 1862. szeptember 12., [2].

81 Sürgöny, 1864. február 18., [2].

82 Sürgöny, 1864. augusztus 27., [3].

minek következtében a naptár megjelenését egy idő után inkább pozitív kritikai visszhang övezte.⁸³ Mindez összhangban van a 18. századi gótikus irodalmi hagyomány különféle törekvéseivel, amelyek közül az egyik a cselekményt időben távolította el a jelen vonatkozásaiból a misztikus és hátborzongató középkorba, míg a másik térben mozdította el a történetet, áthelyezvén a helyszínt egy földrajzilag távol eső országba. Ezekkel a gesztusokkal jobban ki lehetett játszani a fantasztikumban rejlő lehetőségeket.⁸⁴

Bár sem az 1872., sem az 1873. évfolyam nem örökíti meg a bécsi Burgban felbukkanó fehér asszony történetét, a naptár vizsgálata néhány tanulságos következtetéssel szolgál. Érdekes – és valószínűleg nem teljesen véletlenszerű – egybeesés, hogy az 1872-ben megjelent évkönyv nyitószövegében szintén egy fehér ruhába öltözött hölgy kísérteties megjelenéséről olvashatunk: „... benézett a konyhába, hol nagy csodálkozására egy fehérbe öltözött hölgyet látott a tűz mellett ülni, ki szomorúan és gondolkodva a tűzbe nézett. Kezei térdein össze voltak kulcsolva, s lábainál két szép nagy kutya feküdt, melyek barátságosan néztek fel a nő arcába. Ruhájának szövete cambricnak látszott, és szabására nézve, a hogy Mari leirta, a 17-ik század hölgyei által viselt öltözethez hasonlított.”⁸⁵

Az elbeszélés további elemei szintén hasonlítanak a burgbeli történet egyre színesedő részleteihez. A helyszín ha nem is a Burg, de egy *torony nevezetű mezei lak*, ahol a vendégeskedő hölgy éjjeli zajokra ébred, a ruhasuhogás, a sóhaj és a léptek nesze pedig kicsalogatja a szobájából. A szellem megjelenését kísérő, megnevezhetetlen helyről érkező halk hanghatások gyakori elemei a kísértettörténeteknek: Az *otrantói kastélyban*, Horace Walpole regényében, a neszek egy letakart csontváz felől érkeznek, míg Arthur Conan Doyle *A köd földje* című művében a kísérteties hang fő jellemzője az, hogy semmilyen korábbi hanghatáshoz nem hasonlítható.⁸⁶ A várak és kastélyok helyszíni választása szintén tipikusan gótikus vonás, amely egészen az 1764-ben megjelent Walpole-szövegtől öröklődik a hagyományban.⁸⁷ Ezzel összhangban az 1872. évi naptár egy másik története például szintén egy hegy tetején álló, félig összeomlott középkori lovagvárban játszódik,⁸⁸ míg egy két évvel későbbi történet helyszíne egy

83 Vasárnapi Újság, 1872. november 10., 561. – Vasárnapi Újság, 1881. október 16., 669. – Vasárnapi Újság, 1882. október 15., 671.

84 BOLDOG-BERNÁD István, *Arany János és a gótikus irodalom = „Ősszel”: Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 2018, 110–111.

85 N. N., *Barátnőm elbeszélése*, Lidércz naptár, Heckenast, 1872, 19.

86 Lásd bővebben: Catherine BELSEY, *Tales of the Troubled Dead: Ghost Stories in Cultural History*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2019, 197–198.

87 Vö. Peter N. LINDFIELD, *Imagining the Undefined Castle in the Castle of Otranto: Engravings and Interpretations*, Image & Narrative, 2017, 3. sz., 46–63. – Jarlath KILLEEN, *The Emergence of Irish Gothic fiction: History, Origins, Theories*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2014, 51.

88 N. N., *Az események csudálatos összetalálkozása*, Lidércz naptár, Heckenast, 1872, 22.

ódivatú úrilak.⁸⁹ Úgy tűnik, hogy Bécs más történetek szerint is alkalmas arra, hogy teret engedjen a hátborzongató kalandoknak, hiszen az 1874-ben megjelent *Egy földalatti halotti város* című elbeszélésben a szereplők az Istvántemplom mögött, a torony aljánál találkoznak, hogy egy barátjuk levezethesse őket a földalatti katakombákba.⁹⁰

A fehér asszony több ízben is megjelenik az idézett naptárbeli történetben, először a konyhában, a tűzhelynél ücsörögve lehet megpillantani a sápadt alakot, majd később épp a főszereplő hálósobájához vezető folyosón – hasonlóan a bécsi állítólagos fehér asszony esetéhez. A szellem vagy az ismeretlen entitás megjelenését az érzékszervekkel való játék előlegezi meg: a figyelemfelkeltő hanghatások, majd a világosság, amely „sokkal erősebb volt, hogysem a tüztől származhatott volna, mert az egész udvart bevilágította”,⁹¹ gyakori elemei a kísértetjárásról beszámoló történeteknek, s így az sem meglepő, hogy ilyen jellegű részletek beépültek a burgi vagy a gödöllői esetről kialakult történet sémájába is. A kísértet hatalmas fényessége általában a hűvösség érzetével társul. A *Lidércz naptár*beli szöveg egy másik jelenetében az egyik szellemmel találkozó szereplő meg akarta fogni a hölgy ruháját, s „[t]estet nem érzett, de úgy írta le az érzést, mintha kezét hideg vízbe mártotta volna.”⁹² A kísértetekhez asszociált hideg érzület megjelenik az elemzett Jókai-kisprózában is, hiszen a fehér asszony az egyik rémült katona ajkára *hideg csókot* nyomott.

Lényeges szövegelem továbbá a hitelesítés mozzanata, amellyel gyakran eljátszanak a gótikus irodalmi alkotások, többek között a *talált kézirat* toposza révén.⁹³ A *Lidércz naptár*akban is gyakran megfigyelhető ez a hitelesítési gesztus: az 1871-es évfolyam közölt *Kigyók között* című elbeszélést egy katona naplójából közlik, az 1873-as *Oroszlánok és oroszlánszelídítők* című szöveg az egyik angol lap cikke alapján készült, míg máshol a történet forrása egy név szerint nem azonosítható, az elbeszélőhöz közel álló személy, akit csak *barátomként* vagy *iskolatársamként* emlegetnek,⁹⁴ és ide kapcsolható a titokzatos monogramok és rövidítések (*S-i ház*, *H. Asszony*) használata is. Más helyütt a szerkesztők olyan illusztrációt csatolnak a leírtakhoz, amelyek szintén a valósággal való kapcsolatot szeretnék erősíteni („Talán el sem hinnők, ha lerajzolva nem látnók a mellékelt képen...”⁹⁵). A hitelességet biztosító öngigazolás nem hiányzik az 1872-es nyitószövegből sem: „A történet azon részének, melyet magam tapasztaltam, igazságáról kezeskedem, s a többi körülményeket is olyanoktól hallottam, kiknek szavában nincs okom kételkedni, valamint a magam által tett nyomozások is

89 N. N., *Az avondalei titok*, Lidércz napár, Heckenast, 1874, 17–21.

90 N. N., *Egy földalatti halotti város*, Lidércz naptár, Heckenast, 1874, 45–53.

91 N. N., *Barátnőm...*, i. m., 19.

92 Uo., 20.

93 BOLDOG-BERNÁD, i. m., 114.

94 N. N., *Az avondalei titok*, i. m., 17.

95 N. N., *Szarvasvadászat vizen*, Lidércz naptár, Heckenast, 1874, 55.

hozzájárultak ahhoz, hogy a történet igaz voltáról meggyőződjem.”⁹⁶ A valóság illúziójának a felkeltése fontos eleme a kísértettörténeteknek, ugyanis minél valóságosabbnak tűnik a történet, annál elementárisabb a kísértet megjelenésének az olvasóra gyakorolt hatása, amely a valós és természetfölötti közötti ingadozás, habozás formájában nyilvánul meg.⁹⁷

A hitelesítésre törekvés gesztusa a bécsi eset kapcsán is megfigyelhető, hiszen már az *Extrablatt* július 28-i cikkének első mondatában is jelen van a nem lekövethető, de *megbízható* forrásra [verlässlicher Seite] való hivatkozás formájában. Hasonló igyekezetet sejtet a már említett összeesküvés-elméletet demonstrálni szándékozó levél szerzőjének *Beavatottként* való aláírása is. A hofburgi eseményeket bizonyítandó előkerül az őrségi napló vonatkozó bejegyzése mint érv, amellyel kétséget kizáróan hitelesíteni próbálják a történetet. A *Szegedi Híradó*, amelynek szerkesztősége a kődobáló kísértettel kapcsolatos fejlemények folyamatos közlése óta a legkülönbébb módokon igyekszik újra és újra felkelteni a figyelmet az újabb kísértettörténet részleteivel, a *Tagblattra* hivatkozva idézi az őrségi napló tömör sorait, amelyet feltehetően az augusztus 7-i lapszámból vesznek át: „Ma azon helyzetben vagyunk, hogy a burgőr-ségi tanyán levő naplóból következő feljegyzéseket közölhessük, melyek ott a múlt hó 26-dikáról 27-dikére való éj kelete alatt be vannak írva, ugyanaz éjről, melyben a sokat emlegetett kísértet emberére talált, az őrségi napló következőket tartalmazza: »Éji 3 órakor. Zaj a ... folyosón. Az őr védelmezve magát az éji kísértetet leszurta.«”⁹⁸ A *Tagesbote* szintén a *Tagblattra* hivatkozva közli ugyanezen sorokat,⁹⁹ ellenben maga a *Tagblatt* egy nappal későbbi, augusztus 9-i cikkében már megcáfolja, hogy ténylegesen létezne egy ilyen bejegyzéssel rendelkező napló, arra hivatkozva, hogy ők maguk is téves információhoz jutottak, illetve bizonyos mondatokat át is fogalmaztak, s tulajdonképpen minden változat arra a megállapításra vezethető vissza, hogy az őr a felé közeledő alakkal szemben kötelességének eleget téve megvédte magát [„der Posten sich gegen die auf ihn zuschreitende Gestalt pflichtgemäß vertheidigt hat”]¹⁰⁰.

A *Lidércz naptárral*, vagyis a korban a legnépszerűbbnek bizonyuló gyűjtemény szövegeivel való összevetés tehát láthatóvá teszi, hogy az önmagában meglehetősen eredeti történetre – egy burgban szellemet játszó férfi esetére, akit leszurttak a tréfa félreértése miatt – fokozatosan ráakódtak a gótikus irodalmi hagyományban öröklődő közhelyek, úgy mint a hitelesítési gesztusok, a fehér asszony megjelenésének feltevélei, a szellemjárást megelőző játék a résztvevők érzékszerveivel, a szellemekkel együtt járó hidegség-érzés. A Jókai-szöveg szempontjából viszont van még egy lényeges aspektusa az évkönyvnek: a már korábban is említett, tematikus összeállítást

96 N. N., *Barátnőm...*, i. m., 17.

97 Fred BOTTING, *Gothic*, London–New York, Routledge, 1996, 82.

98 Szegedi Híradó, 1872. augusztus 14., [3].

99 Tagesbote, 1872. augusztus 8., 5.

100 Neues Wiener Tagblatt, 1872. augusztus 9., [3].

jellemző heterogén jelleg, aminek következtében a szövegfelhozatal a tudományos felfedezések, kísértettörténetek és egzotikus útleírások tömkelege között ingadozik. Az évkönyv ilyen módon egyszerre játszik el a megmagyarázhatatlan események, a természetfölötti lények kiismerhetetlenségének hátborzongató erejével, a racionálisan megmagyarázható jelenségekkel, sőt a technológiai vívmányokkal is, például a gőz- és léghajók szerepeltetése révén. Az évkönyv utolsó lapjain feltűnő reklámok szintén a tudományos fejlődés kistükréit, a Morse-féle távírót, a légszivattyút, a fűthető gőzgépeket, villanygépeket, napórákat és iránytűket ajánlják a vásárlók figyelmébe.

Ez a keveredés, a megmagyarázhatatlantól való borzongás és ezzel párhuzamosan a racionális magyarázatra való törekvés szintén nem egyedi jelenség a korszakban,¹⁰¹ mi több, a természet törvényeinek ismerete hozzájárult a kísértetjelenésekkel együtt járó kíváncsiság és izgalom terméké alakításához. A tudomány eszközeivel lehetővé vált a kísértetet előidéző gépezetek előállítás: a fizikai jelenségek ismeretére épülő szellemidéző szerkezetek a termékínálat tekintetében egy oldalon szerepeltek a ma is elfogadottan tudományos célokra használt eszközökkel – úgymint távcsövekkel vagy gőzgépekkel –, hiszen a szellemidéző apparátus is „opticus készülék [amely] igen csinosan van dolgozva.”¹⁰² Ezek a szerkezetek bárki számára megrendelhetőek voltak, s biztosították a szórakozás lehetőségét, például: „Dr. Faust pillanatai a jövőbe. Egészen új készülék, melylyel ismert egyéneket, mint szellemeket a falon megjeleníteni hagyjuk, nemkülönben boszorkányokat és kísérteteket is; – házas családi körben [sic!] felette érdekes látvány. Egy ilyen készülék nagysága szerint, 1 frt 20 kr., 2 frt. 50 kr., 3 frt. 50 kr. utasítással együtt.”¹⁰³ A fizika iránti érdeklődésnek már korábban is megjelent egy olyan ágazata, amely a kísérletekhez és jelenségekhez szórakozás céljából fordult. A 18. század első felében például az elektromos jelenségek iránt indult meg nagy érdeklődés, s ilyen jellegű kísérleteket végezni divattá vált a főúri szalonokban. A leideni palack feltalálása után a kísérletek egyre látványosabbak lettek, és alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a házigazda szórakoztassa velük a vendégeit, de gyakran váltak mulatságok és vásárok attrakcióivá is.¹⁰⁴ A tudomány kettős felhasználása érvényesült: egyfelől szembeszegült a varázslattal, másfelől ezzel

101 Az amerikai Hydesville-ben élő Fox-lányok 1848-as esete óta elterjedt modern spiritizmust szintén próbálták tudományként feltüntetni, attól függetlenül, hogy a tudományos közösség elfogadta-e nézeteit vagy sem. A spiritiszták – elsődlegesen Allan Kardec tanításaira támaszkodva – a materiális és a természetfölötti világot olyan egészként próbálták feltüntetni, amely tudományos eszközökkel hozzáférhető, így felhasználták a természettudomány eredményeit saját területük fejlesztésére. (Lásd bővebben: João VASCONCELOS, *Homeless Spirits: Modern Spiritualism, Psychical Research and the Anthropology of Religion in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, vol. *On the Margins of Religion*, eds. Frances PINE–João DE PINA-CABRAL, Oxford–New York, Berghahn Books, 2008, 13–37.)

102 Fővárosi Lapok, 1872. február 25., 196.

103 A Hon, 1872. december 15., [6].

104 SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig*, Bp., Akadémiai, 1998, 319.

szimultán módon helyettesítette is a varázslatot, felmutatva a tudomány csodáit az elektromosság, a mágnesesség és az optika területén.¹⁰⁵

A szórakozás egy másik válfaját képviselik az úgynevezett szellemszínházak, amelyek a vásári terekről bejutottak a kőszínházak falai közé is, ezzel pedig a közönség újabb képviselőinek nyerték meg az érdeklődését.¹⁰⁶ A felvilágosodás korában az optikai médiumoknak illuzórikus felhasználása széles körben érvényesült: a laterna magica lehetőségeit felismerő szellemidézők a kíváncsi publikum előtt kísérteties előadásokat tartottak.¹⁰⁷ Az első ilyen jellegű kísérlet a német Johann Georg Schröpfer nevéhez kötődik, aki az 1700-as években szellemidéző szeánszokat tartott a lipcsei Klostergassén álló kávéház biliárdtermében. A résztvevőknek a műsor előtt puncsot szolgáltak fel, az előadás pedig csak akkor kezdődött, amikor a puncs elérte a kívánt hatást, és a közönség agya kódösödni kezdett. A sikeres műsort szabályok betartása biztosította: senki sem hagyhatta el a helyét, a teremben sötétség volt, csupán egy halvány fényű lámpa égett, díszletül pedig egy koponya és különféle tömjenes edények szolgáltak. Kopogtatás közepette néhol élesebben, néhol elhalványulva, egy oltár fölött jelent meg a szellem – a laterna magica segítségével történő vetítés révén –, míg a közönség tagjaira elektromos gépek felhasználásával enyhébb áramütéseket mértek.¹⁰⁸ Schröpfer számos illuzionistára inspiratíván hatott. A német fizikus, Paul Philidor – Schröpfer és Cagliostro mintáját követve – varázslatos kísérleteket bemutató estéyleket tartott Bécsben. Színpadképe hasonló volt elődjéhez: a sötét termet halálfejek díszítették, két viaszgyertya között pedig egy fehér kereszt állt. Először különféle hanghatások érvényesültek, amelyek a mennydörgés és a szél hangját utánozták, majd megjelentek a szellemek is.¹⁰⁹ Az egyik legismertebb fantazmagória-műsorkészítő a szintén fizikus Étienne-Gaspard Robertson volt, aki elsősorban Paul Philidor előadásának elemeiből inspirálódott,¹¹⁰ de a felsorolt bűvészek közül talán mégis ő vált a leghíresebbé. Robertson neve beleíródott a filmtörténetbe is, mivel vetítőjét egy kerekeken guruló, zajtalan kocsira szerelte fel, s így az körbe-körbe haladt a teremben, ahogy később a filmforgatáshoz használt kamerák is. A díszlet nagymértékben hasonlított az előbbi példákhoz, a termet koponyák, sírkövek és csontok díszítették.¹¹¹ Robertson olyan széles körben vált ismertté, hogy például Spanyolországban

105 Simon DURING, *Modern Enchantments: The Cultural Power of Secular Magic*, Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press, 2002, 20–21.

106 SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevúk a 19. században*, Pécs, Pannónia, 2008, 70.

107 Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, ford. KELEMEN Pál, Bp., Magyar Műhely–Ráció, 100.

108 Uo., 103–104.

109 Deac ROSSELL, *The 19th Century German Origins of the Phantasmagoria Show*, Lantern Projections Colloquium, org. Ian CHRISTIE, British Academy, 16–17 February 2001, 4–5. (konferenciaelőadás szövege)

110 Uo., 2.

111 KITTLER, i. m., 104.

– még mielőtt ténylegesen az ország területére utazott volna – jóval korábban megelőzte őt a híre, s a közönség is megbarátkozott az illuzórikus műsorok tényével, majd 1844-től Barcelonában már az optikával foglalkozó Francesc Dalmau is megrendezte saját fantazmagorikus előadásait.¹¹²

A képmutogatókat, a laterna magica bűvölőinek előadását misztikus borzongás övezte: a sötét bódé homályában egymásba áttűnő képek rendítették meg első ízben „a hiszem, ha látom” igazságát, mivel együtt jártak azzal a döbbenettel, hogy a látottak a maguk fizikai valóságában nem léteznek.¹¹³ A fizikai jelenségek ilyen célú felhasználásával összekeveredett a természettudomány és a babonáság határa, s erre a kevertségre a korabeli értelmezők is felfigyeltek: „Ámbár a természettudományok legtöbbet rontanak le illúzióinkból, mindazáltal ép a tudományok segélyével eszközölhetni a leggyönyörűbb illúziókat. Ilyen illúziók az úgynevezett lélek- és rémjelenségek is.”¹¹⁴ Nem véletlenszerű, hogy éppen a fizikát ismerők jutnak el a tudomány illuzórikus felhasználásához. Híressé vált kísértetelméletében már Coleridge is egy optikai allegóriából indul ki, amely a fényviszonyok kérdésköréhez vezet: az üveglap, amely két részre osztja a helységet, egyszerre viselkedhet fényáteresztő és -visszaverő réteggént. Ennek a viselkedésmódnak a következménye a Coleridge által is leírt jelenség: ha az ablakra nézünk, és odakint sötét van, a szoba kandallójában égő tűz fénye olyan sajátosan vetül a kinti világ képére, hogy úgy tűnik, mintha maga a tűz is a kinti táj eleme lenne.¹¹⁵

A ködfátyolkép-vetítők, a fizikai jelenségekkel eljátszó bűvészek felbukkantak Magyarországon is, közülük a leghíresebb képmutogatónak a bécsi Ludwig Döblert tartják, aki az 1840-es években lépett fel Pesten, de vele párhuzamosan hazai mutatóványosok is tevékenykedtek, úgy mint Warschag Jakab, Roth Imre és Telepi György.¹¹⁶ A 19. század közepe táján magyarországi körútját tartó hannoveri származású Ludwig Bergheer – vagy ahogy a magyar sajtóban emlegetik: Bergheer Lajos – szellem-színháza tehát nem volt előzmények nélküli. Munkásságának sokrétűsége jórészt láthatatlan maradt, hiszen a színháztörténet-írás néhány szerény mondatot szentel tevékenységének: „1874-ben Komáromból érkezett Bergheer igazgató hajószínháza. A Rába folyón, a Sétatér melletti lévő hídnál horgonyt vetett vízi játszóhely előadásait napokig hatalmas érdeklődés kísérte.”¹¹⁷ Bergheer magyarországi tevékenysége

112 Celia Cuenca CORCOLES, *The Magic Lantern in Barcelona: The Phantasmagoria Shows of the Optician Francesc Dalmau*, Fonseca, Journal of Communication, 2018, 16. sz., 104–106.

113 SZAJBÉLY, i. m., 65.

114 VOLLY István, *Lélek- és rémjelenségek*, Szegedi Híradó, 1871. április 30., [2].

115 FOGARASI György, *Kísértet, elmélet: Coleridge és Luther*, Filológiai Közlöny, 2008, 1. sz., 73.

116 Uo., 69–70.

117 *Magyar színháztörténet II: 1873 – 1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, Bp., Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001, 415.

azonban olyan változatos, hogy nem csupán hajószínháza érdemel említést, és fellépése is jóval korábbinak bizonyul a 70-es éveknél.

A magyarországi Bergheer-féle előadások 1850 körül kezdtek feltűnedezni. Az elődeihez hasonlóan szintén fizikus Bergheer ugyanezen évben – a pesti fellépést megelőzően – Bécsben lépett fel nagyszámú közönség előtt, elsősorban bűvész-mutatványokkal, „mikben többek közt egy huszast is mutat, mely annyira szaporodik, hogy megszámlálni sem lehet.”¹¹⁸ Októberben már a Pesti Német Színházban szerepelt, s műsorának fő attrakciója egy élő ember lefejezése volt. A korabeli kritikai visszhang pozitívnak bizonyult az első előadást illetően:

A német színházban tegnap estve egy új vendég lépett föl s meglehetősen számú közönséget gyűjtött össze első előadására. Bergheer Lajos physikus, technikus, chemikus és mágius volt ez Hannoveréből. Meglepő bűvészeti mutatványait bámulattal fogadta a közönség. Különösen tetszett azon jelenet, midőn a levegőből kapkodta a pénzt, és nem is bankót kapkodott, hanem valóságos pengő érczet. Érdekes volt a bűvös kalap is, melyből mindenféle tárgy kikerült, a mit a bűvész akart. Kártya, pohár, illatos emléklevel, megint kártya és a többi! Egy vörös tarisznyából pedig, mely mig semmi sem volt benne tökéletesen üresnek mondható, temérdek tojástart szedett ki. Leginkább megzavarta a publikum egyszerű bámulását a »tisztánlátó nő«, ki bekötött szemmel egy széken ülve, megmondta a tőle távollevő bűvész kérdésére, évszámát, értékét a bűvész kezébe adott pénzeknek, arany vagy ezüst voltát az óráknak, sőt azt is hogy melyiken hány óra, hány perc? sat. Sokan ördögökkel cimborálásról kezdtek suttozni. Bergheer Lajos pedig csak vitte a magáét és mosolygott. Minden esetre meg kell vallani, hogy B. ur lehető legnagyobb ügyességgel jár el mutatványai körül, nem hagy semmit észrevenni, gyorsasága, gyakorlottsága elfödöz mindent. Egy ideig jó sikerrel működhetik a német színpadon.¹¹⁹

A Pesti Német Színházban való szereplés ténye mindenesetre cáfolni látszik azt a megállapítást, ami a későbbi, Bergheer munkásságával kapcsolatos csekély számú szövegben jut érvényre. Fehér Béla megállapításával ellentétben, aki szerint Bergheer első pesti előadása 1869-re datálható,¹²⁰ láthatóvá válik, hogy a fizikus magyarországi fellépése csaknem húsz évvel korábbinak bizonyul. A *lélekidomár* rövid Bergherrel kapcsolatos jegyzetében szintén nem találni utalást egyetlen 1869. január előtti előadásra sem.¹²¹ Bergheer az 1860-as évek végén valóban újabb körúton vett részt, saját

118 Hölgyfutár, 1850. szeptember 2., 211.

119 Pesti Napló, 1850. október 1., [3].

120 FEHÉR Béla, *Szellemsház a Sugár úton*, Magyar Nemzet, 1993. május 22., 13.

121 JÓKAI Mór, *A lélekidomár*, kiad. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1967, 551.

színházzal járta az országot, amelyet Pesten már 1868 decemberében a Fel-Dunasoron, a Renz cirkusz közelében állított fel.¹²²

Az évek során folyamatosan alakult a műsor repertoárja. Míg kezdetben az előadás a megszokott cirkuszi bűvészmutatványokra hajazott, 1868-ban már nagyobb teret kaptak az optikai illúziók, a vetítővel, laterna magicával előidézett ködképek: „Vizműveletek, napfeljötte, tengeri vihar, Moszkva égése, földtani (geologiai) előadások, ködképek önmozdonyok (automat), a Sphinx, bűvészi mutatványok, egy élő óriásfő mutatványai, s az eddig Bécsben és Pesten látottak között a legjobb szellem- és kísértetidézők.”¹²³ A technikai eszközök felhasználására épülő előadásokat továbbra is pozitív kicsengésű kritikai visszhang övezte: „Igen csinosak ködfátyol-képei, különösen a Moszkva égését ábrázoló. – Eredeti az a némajáték is, mely a hegyek közé szorult útas kalandjait tünteti föl a pajkos manókkal és tündérekkel, kik egy szempillantás alatt megjelennek és eltűnnek. Mint bűvész is igen ügyes Bergheer.”¹²⁴ Külön érdekességnek bizonyult, hogy Bergheer felesége is fellépett az előadásokon rendkívüli memória-mutatványok révén.¹²⁵ A színház népszerű volt minden társadalmi réteg képviselőinek körében. A sajtóbeli tudósítások beszámolnak arról, hogy a műsort előkelőségek is látogatták, úgy mint Edelsheim Gyulay és neje, valamint Lobkowitz herceg¹²⁶ –, míg egy kritikus arról tudósít, hogy az előtte lévő sorban intézményi gyerekek ültek, akiket teljesen elbűvölt a számos illuzionista mutatvány, amiről azért volt fontos beszámolnia, hogy egy pesti gyermekszínház létrejöttét sürgesse.¹²⁷

1871-ben a Bergheer-féle színház a Rókuskápolna háta mögött működött a mértékhatáron túli épületben. Az előadásokról készült beszámolókból már külön kiemelik a szellemidézés műsorszámának nyílt titkát: „[a] szellem és kísérteti alakok tükrök által igen mesterségesen varázsoltatnak a néző elébe.”¹²⁸ 1872 elején Bergheer még Budapesten tartott előadásokat a Kerepesi úton,¹²⁹ majd az ősz folyamán jó üzleti eredménnyel Szegedre látogatott, ahol szállítható színházát a Széchenyi téren állította fel.¹³⁰ A *Szegedi Híradó* egész évben a kódobáló kísértetről és a bécsi eseményekről közölt legkülönbözőbb beszámolókkal már felcsigázta a közönség szellemek iránti érdeklődését, s így nem meglepő, hogy az előadások „a szó szoros értelmében tömött nézőtér előtt

122 Fővárosi Lapok, 1868. december 22., 1174.

123 Uo.

124 Fővárosi Lapok, 1869. február 9., 124.

125 Szegedi Híradó, 1872. október 23., [3].

126 Fővárosi Lapok, 1880. október 17., 1183.

127 Hazánk s a Külföld, 1869. január 7., 12.

128 Budapesti Közlöny, 1871. november 19., 5845.

129 Pesti Napló, 1872. február 17., [4].

130 Szegedi Híradó, 1872. szeptember 20., [3].

folynak le.”¹³¹ Szeptember 4-én már előzetesen bejelentették a műsor programját. A kilenc pontból álló előadásban helyet kaptak a látványos fizikai kísérletek (vízi kísérletek, erőgépek, örökmozgók), ködfátyolképek (a már említett Moszkva égése 1814-ben, téli tájkép; vadászjelenetek, korcsolyázás mozgó alakokkal), bűvésztükkök (egy hölgy szabad légből emelkedése, valamint Proteus, az átalakuló vagy a csodaszekrény), a műsort pedig a kísértetjelenések zárták három szekcióban. Az első sorozatban a pokol torka, tündérek, ördögök és csontvázak, a másodikban kaukázusi törpék, gnómok és hegyi szellemek, a harmadikban pedig boszorkányok, ördögök és ördögöcskék szerepelték a közönséget.¹³² Feltételezhetően a sorozatok egy-egy rövid narratívára épültek, amellyel könnyebben le tudták kötni a közönség figyelmét. Minden bizonyítással a Bergheer-féle előadássorozat nagy népszerűségnek örvendett a szegediek körében is, ugyanis minden nap játszották, szombaton és vasárnap pedig napi két előadás is terítékre került.¹³³ Az előadás magas színvonalát több ízben kiemelték a szegedi tudósítók is. A különböző műsorszámok ideje alatt Erdélyi N. zenekara játszott, míg a szellemek megjelenítését meglepő precizitással végezte Bergheer.¹³⁴

Minekutána Bergheer hatheti szegedi tartózkodásra kapott engedélyt, október 24-én befejezte az előadások sorozatát. Ezek után 1873-ban Kolozsvárra látogatott, ahol nagyjából ugyanezt a műsort játszotta le.¹³⁵ 1874-ben – ahogy a színháztörténet-írás is rögzíti – valóban egy úszószínház hozott létre. A *Vasárnapi Újság* már február 22-én arról tudósított, hogy Bergheer engedélyt kért egy Pozsony és Zimony között közlekedő úszó színház működtetésére.¹³⁶ Az április 5-i lapszámban már olvasható a hír, miszerint a belügyminisztérium megadta az engedélyt, hogy színházával a Dunán közlekedve bejárhassa a királyságot, illetve hogy a 120 láb hosszú és 33 láb széles színházat Hartmann József újpesti hajóépítész készíti el, s munkáját körülbelül két héten belül be is fejezi.¹³⁷ A *Fővárosi Lapok* júniusban már cikket közölt

131 Uo.

132 Szegedi Híradó, 1872. szeptember 4., [3].

133 Szegedi Híradó, 1872. szeptember 18., [4].

134 Szegedi Híradó, 1872. szeptember 20., [3].

135 Magyar Polgár, 1873. február 8., [3].

136 Vasárnapi Újság, 1874. február 22., 125.

137 Vasárnapi Újság, 1874. április 5., 221.

az úszószínházról, amely a belvárosi tér előtt horgonyzott, s megkezdte előadásait,¹³⁸ a színházat pedig egy hamburgi gép segítségével léggáz révén világították ki.¹³⁹

A következő években Bergheer számos helyen fellépett. 1880-ban¹⁴⁰ és 1881-ben ismét Budapesten adott műsort a szellemszínházával,¹⁴¹ 1882-ben újra feltűnt Kolozsváron.¹⁴² 1884-ben egy műsorszám előkészítése közben baleset érte Bräilán, egy romániai körút alkalmával: éppen a ködfátyolképek megjelenítéséhez végezte a szükséges előkészületeket, amikor az egyik légszeszcsőből váratlanul kitóduló gáz megmérgezte, s két napos haláltusa után, február 3-án meghalt.¹⁴³ Különleges életútja, amely a színháztörténet egyedi színfoltja lehet, nem csupán a kreatív ötletek és precíz módon felépített műsorok miatt érdekes. Bár német származású fizikus és bűvész volt, Bergheer nagyon sok magyar körúton vett részt, s figyelemmel és segítőkészséggel fordult a magyar közösség felé, ugyanis több alkalommal is jótékony célú előadásokat tartott. Már 1868-as bevétele jelentős részét a ferencvárosi templom javára fordította,¹⁴⁴ de az 1872-es szegedi búcsúelőadás bevételeként összegyűlt 165 forint 40 krajcárt is a helyi árvaháznak adományozta.¹⁴⁵ Az úszószínház első előadásának bevételeit ugyancsak jótékony célokra használta.¹⁴⁶ Szintén kiemelendő, hogy 1869-ben külön előadást rendezett a Petőfi-szobor elkészítésének javára,¹⁴⁷ s ezzel belekapcsolódott az 1860-ban Reményi Ede hegedűművész kezdeményezésére indult mozgalomba, amely egy Petőfi-szobor felállítását tűzte ki céljául Budapesten.¹⁴⁸ Bár magyarul nem tanult meg, Bergheer igyekezett igazodni a magyar közönség igényeihez: kezdetben német nyelven íródtak a műsorát reklámozó programok, belépti jegyek és hírlapokhoz küldött szabadjegyek, 1880-ra viszont mindezek magyarul jelentek meg a műsorprogram kivételével, amelyet kétnyelvűen nyomtatnak.¹⁴⁹ Mindezen körülmények valószínűleg szerepet játszottak abban, hogy a kezdetben hannoveri fizikusként emlegetett Bergheert halálhírének tudósításában már

138 Fővárosi Lapok, 1874. június 6., 558.

139 Fővárosi Lapok, 1874. június 26. 632.

140 Fővárosi Lapok, 1880. október 17., 1183.

141 Budapest, 1881. január 1., [8].

142 Ellenzék, 1882. szeptember 9., [4].

143 Budapesti Hírlap, 1884. február 7., 6.

144 Fővárosi Lapok, 1868. december 22., 1174.

145 Szegedi Híradó, 1872. szeptember 30., [2].

146 Fővárosi Lapok, 1874. június 6., 558.

147 Fővárosi Lapok, 1869. április 6., 307.

148 Soós Gyula, *A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei*, Tanulmányok Budapest múltjából, 1956, 11. sz., 336.

149 Pesti Hírlap, 1880. október 11., 57.

budapesti születésű színháztulajdonosként tüntetik fel.¹⁵⁰ A magyar köztudatba beépülő Bergheer-színház, bár nem volt egyedi jelenség, hiszen mások is próbálkoztak az optikai illúziókra épülő műsorokkal, feltételezhetően mégis az egyik legnagyobb hatású ilyen jellegű intézménynek bizonyult. Ludwig Bergheer nem csak gyakori körútjaival, úszó színházával került a figyelem középpontjában, hanem a magyar ügyek kapcsán tanúsított segítő szándékával is. Bár a hivatalosan működő színházak is előszeretettel foglalkoztak a kísértettörténetekkel, több ízben játszva a már említett *Csizmadia mint kísértet* című Szigeti-darabot vagy éppen a Boieldieu-féle operát (a lapokban többször is kiemelve, hogy „a conservatorium zenekara a »Fehér asszony« nyitányát szabatosan adta elő”¹⁵¹), úgy tűnik mégis, hogy a legszélesebb közönséghez a szellemszínház tudott eljutni.

Hogy Jókai ismerte a ködfátyolképeket, bizonyítják Kakas Mártonként aláírt tudósításai a különféle előadásokról,¹⁵² valamint a regényeibe (többek közt az *Egy magyar nábob*, *Akik kétszer halnak meg*, *Az élet komédiásai*, *Görögtűz*, *Fráter György*, *A szabadság a hó alatt*, illetve *Az arany ember* című műveibe¹⁵³) épített jelenetek, metaforák sorai, de még a narrációs technikában kifejezésre juttatott képi látásmód is – amint ezt Szajbély Mihály kimutatta. Jókai ismerte Bergheer szellemszínházát is, ez konkrét szöveghelyek révén szintén kimutatható. Mivel ő maga is tagja volt a szoborbizottságnak, amely a Petőfi-emlékmű felállítását tűzte ki céljául,¹⁵⁴ valószínűleg ez ügyben is hallania kellett a jelentős anyagi támogatást nyújtó bűvészről. A *lélekidomár* kritikai kiadásának sajtó alá rendezője, Sándor István szintén felfigyelt annak a lehetőségére, hogy a szemfényvesztő előadások vonatkozásában Jókainak találkoznia kellett Bergheer nevével, noha a regényben egyszer sem említi (Hermann bécsi bűvész nevét ellenben igen). Gondolatmenetét arra alapozza, hogy Bergheer 1869. januárjától Pesten is tartott előadásokat, adakozott a Petőfi szobor javára, illetve Lis Blanc gróf első felesége a Renz cirkusz artistagárdájából származik, a cirkusz neve pedig gyakran felbukkan a Bergheer-műsorokat reklámozó hirdetésekben.¹⁵⁵ A Sándor-féle sejtés igazolható: *Az önkényuralom adomái* között szerepel egy *Semmi különös* címet viselő anekdota, amely Bergheer híressé vált lefejezés-trükkjével játszik el – bár a jegyzetanyagban nem találni Bergheer kilétére vonatkozó információkat: „– Tudja ön – monda egyik ismerősünk barátjának –, hogy Bergheer bűvész búcsúelőadásakor, a német színpadon fejeztek is?/ – Oh ebben semmi különös sincs – válaszolá a másik –, hiszen

150 Budapesti Hírlap, 1884. február 7., 6.

151 Budapesti Közlöny, 1872. június 23., 1134.

152 SZAJBÉLY, i. m., 71–72.

153 Uo., 82 – 83.

154 Soós, i. m., 341. (lásd 7. lábjegyzet)

155 JÓKAI, *A lélekidomár*, i. m., 551.

a német színpad Kalis igazgató alatt rendes kánpad volt.”¹⁵⁶ Mindemellett a Bergheer-féle repertoárban szerepel egy hölgy szabad-légbe emelkedése is, ami felidézheti bennünk egy másik Jókai-szöveg ismert jelenetét, a Magnéta-trükköt, amelynek eredete vitatott.¹⁵⁷ Mivel a sajtóban külön felhívják a figyelmet arra, hogy a Bergheernél megjelenő mutatvány eredetileg Pepper leleménye, és nem összetévesztendő az ismert fekvő helyzetű lebegéssel,¹⁵⁸ lehetséges, hogy a jelenet csak vizuálisan hatott Jókaira, a trükk leírását pedig máshol olvasta, de az mindennek ellenére is látható, hogy a kései regényben megörökített trükk az illuzionista színházak azon hagyományából ered, amelybe a Bergheer-színház is beletartozik.

Ahogy a *Szegedi Híradó* tudósítója is utalt rá, Bergheernél a kísértetek megjelenítése tükrök segítségével készült, így nem olyan meglepő, hogy az *Üstökösben* közölt Jókai-szöveg a kísértetek megjelenésének tudományos magyarázatát szintén egy fényképész tükrökkel történő ügyeskedésében leli. A fizikusok, akik a tudományt az optikai illúziók létrehozására használták, és így széles körben eladhatóvá is tették a tudásukat, ismertek voltak országszerte, s ekként a csínytevést lebukató őrt sem rémítette meg a szellem, hiszen a „mai időkben a katonatisztek chemiát és opticát is tanulnak.”¹⁵⁹

A forradalom leverését követő időszakban egyre népszerűbbé váltak a spiritiszta megnyilvánulások – az asztaltáncoltatás, a szellemidézés –, amelyek a kiábrándultság időszakában többek között azzal a reménnyel is kecsegtették a szeánszokon résztvevő közönség tagjait, hogy kapcsolatba léphetnek a szabadságharcban eltűnt családtagjaikkal. Ilyenformán az sem véletlen, hogy a spiritiszta üléseken Petőfi szelleme jelent meg legtöbbször a költő-szellemek közül, s kopogásával számot adott halálának körülményeiről és sírhelyének hollétéről.¹⁶⁰ Tarjányi Eszter felhívta már rá a figyelmet, hogy Jókai először érdeklődéssel fordult az asztaltáncoltatáshoz, amely reményt adott neki a Bach-korszak idején (ezt az élményét az *Astral-szellemek* című írásában örököltette meg), de csalódnia kellett benne, és az orvosa is eltanácsolta az ilyen jellegű tevékenységektől.¹⁶¹ Ez a kiábrándultság műveiben is tükröződik. Az 1863-ban megjelent *Politikai divatok* vonatkozó fejezetében, *A table moving korszakban*¹⁶² kiparodizálja a jelenséget, hiszen Blumné a Szeráf, válópör, fertő szavak felolvasásával próbálja Judit bizalmát megrendíteni férje, Lávay Béla iránt. A jelenet játékossága épp abban rejlik,

156 JÓKAI Mór, *Az önkényuralom adomái: 1850–1858*, I, kiad. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai-Argumentum, 1992, 11.

157 SZAJBÉLY Mihály, *Magnéta: Mit vonz magához a Jókai-mágnes? = Jókai & Jókai*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2013, 259–172.

158 Magyar Polgár, 1873. február 23., [3].

159 JÓKAI, *A Burg...*, i. m., 530.

160 TARJÁNYI, i. m., 72–73.

161 Uo., 184.

162 JÓKAI Mór, *Politikai divatok*, kiad. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1963, 397–410.

hogy a szavak összefüggéstelenek – „érthetetlen badarság”-ok – s az érthetlenségükben keresett értelem, a hangalaki hasonlóságok (Szeraf-Szerafin) révén próbálják sugallni a kívánt értelmet. Blumné tehát azzal, hogy szándékosan értelmetlennek tünteti fel az üzenetet, igyekszik megteremteni a férj iránt a gyanút. Az éppen a burgeli kísértetjárás évében, 1872-ben megjelent *A jövő század regényében* a szerzői érdeklődés egyértelműen a tudományos fejlődés felé irányul, s a narrátor megállapítja, hogy „a spiritizmus, katopromantia pedig érzékbódító s agyzavaró jövőmondások tudománya, egzaltált médiumok, tükörből jósló ébren álmodók bolondítására.”¹⁶³ Az illető regény alapján készült kritikai kiadás *spiritizmus*ról szóló jegyzete a téma feldolgozásának gesztusát az 1873-ban megalakult Pesti Szellembúvárok Egyletének megalakulásával indokolja,¹⁶⁴ holott amint láttuk, ez inkább következmény, hiszen az okok terén valószínűleg szerepet játszhattak a sajtóban szép számmal megjelenő kísértetjárásokról szóló beszámolók, a bécsi, a szegedi, a gödöllői és gyöngyösi incidens, illetve a szellemszínházak, a szellemidéző készülékek és a populáris irodalmi alkotások jelenléte is.

A bécsi esetet elmagyarázó Jókai-szövegben felbukkanó tüköruvegtábla, a vilányvilágítás és a krétával fehérre mázolt nő képe mint a kísértet megjelenítésének szükséges eszközei megelőlegezik a húsz évvel későbbi Jules Verne-regény, *A várkastély a Kárpátokban* ismert jelenetét. A módszer egyezik a Jókainál leírt módszerrel: „Nos, ha ezt a tükör elé állított festményt nagy erejű fényforrás világította meg, akkor bizonyos szögben elhelyezett tükörlapok segítségével – mint ezt Orfanik kiszámította – Stilla a fényvisszaverődés következtében olyan »valódinak« látszott, mint amikor még élettől duzzadt s szépsége teljében volt.”¹⁶⁵ Szintén nem véletlen, hogy Orfanik ugyancsak fizikus volt.

Az *Üstökösben* megjelent Jókai-kispróza szövegformálását illetően tehát az életművön belül is találni támpontokat, amelyek a szellemidézésekhez kapcsolódó hiszékenység helyett a tudományt, a technikai haladást részesítik előnyben. Mindez azonban beleilleszkedik egy szélesebb horizontba, amely összefüggésben áll a babonák és a racionális magyarázatok iránti kettős érdeklődéssel, s azzal a törekvéssel, hogy a kísértet tudományos módon is elő lehet állítani, s mintegy tömegtermékké lehet alakítani – hol szellemidéző készülék, hol színházi élmény formájában. A fehér asszony

163 JÓKAI Mór, *A jövő század regénye*, I, kiad. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1981, 105.

164 Uo., 855–856.

165 Jules VERNE, *Várkastély a Kárpátokban*, ford. GELLÉRT György, Bp., Unikornis, 2000, 190.

toposza a Jókai-szövegben tehát összekapcsolódik egy sajátos kortapasztalattal, amely a populáris kultúra termékeiben is nagy teret kap.

Jókaitól Adyig és tovább

A fehér asszony toposza később Jókai *A lőcsei fehér asszony* című regényében is felbukkan – nem csak a címben fehér asszonyként azonosított Juliannával kapcsolatosan. A meghalt Zsófia (kinek neve épp megegyezik az 1872-ben elhunyt főhercegnő keresztnévével) leírása a fehér asszonyhoz kötődő összes toposzt mozgósítja: „Jól járt az angyom – dörmögé Miklós, messziről nézve a márványfehér arcra, melynek a halál felcséges nyugalma királyi tekintetet adott.”¹⁶⁶ Úgy tűnik tehát, hogy Jókai e haláljelenet leírásakor játékosan a szövegbe szövi a bécsi események során a figyelem középpontjába került elemeket: a név, a bőr fehérsége, a halál, a királyi tekintet pedig úgy erősítik fel egymás hatását, hogy egy hagyományt is felidéznek. *A Burg fehér asszonyának* utóéletéhez tartozhat Mikszáth *A Kállayak fehér asszonya* című műve is, amely első mondatával összekapcsolja a két Jókai-szöveget, s mindkettőt megjelöli mint előképet: „Nemcsak a bécsi Burgnak van »fehér asszonya« és nemcsak Lőcsének. A Kállay-családból is futja egy »fehér asszony«.”¹⁶⁷ A szöveg narratív megoldását minden bizonnyal a bécsi incidens inspirálta, hiszen a fehér ruhába öltözött nőt tévedésből lenyilazzák a tatárok. A fehér asszony alakja mindemellett a populáris alkotásokban is felbukkan továbbra is, számos név nélkül megjelent költeményben megörökítették a bécsi esetet: néhol romantikus történeté alakították, amelyben a katona szerelmesen áhítozik a hölgy után,¹⁶⁸ néhol politikai színezettel látták el,¹⁶⁹ néhol egyszerűen csak megidézték a nem mindennapi történetét.¹⁷⁰

A bécsi incidenst követően megnőtt az érdeklődés a fehér asszony alakja iránt, s az, hogy mit is ért pontosan a köztudat *fehér asszonyon*, egy idő után képlékennyé válik. A szellem felbukkanását továbbra is a fejedelmi családot sújtó eseményekhez kötik, így 1898-ban Erzsébet királynő halálakor a fehér hölgy állítólag már a kilencedik figyelmeztetést adta felbukkanásával.¹⁷¹ Egy őrt álló katona megerősítette a hírt, miszerint a fehér asszony valóban megjelent a királyné halálakor, de a tanúvallomás felidézésekor kiemelik, hogy itt már a Hohenzollern-ház fehér asszonyáról van szó, nem

166 JÓKAI MÓR, *A lőcsei fehér asszony*, II, kiad. T. HAJÓS Éva, Bp., Akadémiai, 1967, 28.

167 MIKSZÁTH KÁLMÁN, *A Kállayak fehér asszonya* = Uő, *Elbeszélések: 1884–1885*, kiad. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1966, 22.

168 Kakas Márton, 1907. február 3., 9.

169 Borsszem Jankó, 1909. június 6., 9.

170 Borsszem Jankó, 1911. május 7., 2.;

171 Pécsi Figyelő, 1898. szeptember 17., [1].

a Habsburg-ház szelleméről.¹⁷² Egyes spekulációk szerint maga Erzsébet királyné is fehér asszonnyá változott, aki azóta is fehér lepelben bolyong a Burg termeiben.¹⁷³

A sort még a 20. században is lehetne folytatni. 1930-ban a *8 Órai Újság*ban egy *Ferenc József élete és udvara* címet viselő tárcasorozat szerzője szerint a fehér asszonyt legelőbb Zsófia főhercegnő látta meg, ezt követően pedig az udvar szinte minden tagja találkozott vele.¹⁷⁴ 1932-ben *A Burg fehér asszonya* címmel ugyanezen újság indít újabb sorozatot, amelyben a fehér asszony rendszeres felbukkanásaival riogatja a bécsieket.¹⁷⁵ 1939-ben Jékely Zoltán is felidézi a mondakört a *Király-idillek a századvégen* sorozatban¹⁷⁶ – úgy tűnik, a harmincas években a fehér asszony-kultusz egyfajta reneszánszára éled.

Ezzel a hagyománnyal párhuzamosan más kastélyokban, várakban is kezdenek sporadikusan felbukkanni a különböző fehér asszonyok. 1902-re a belgrádi konaknak is van már fehér asszonya,¹⁷⁷ majd a komáromi vár is büszkélkedhet egy saját fehér hölgygel,¹⁷⁸ ahogy Neutitschein is,¹⁷⁹ s lényeges, hogy a Berta-monda általánosan elfogadott eredete is kezd megkérdőjeleződni, ugyanis teret hódít a történet egy olyan változata is, amely a hagyomány eredetét Joachim brandenburgi választófejedelemhez köti, aki egy berlini asszony házacskáját leromboltatta, a nő pedig azzal fenyegette meg őt, hogy a halála órájában vissza fog térni hozzá.¹⁸⁰ Ezen folyamatok mellett fokozatosan jelentkezni kezd egy olyan tendencia is, amely a fehér asszonyra való utalást mint szófordulatot, szólást használja. A *fehér asszony* mint szintagma a halál metaforájává válik, például a következő esetekben: „az elmúlás beesett szemű, kísérteties fehér asszonya bolyong a [csarnokban]”¹⁸¹, „a Burg fehér asszonya virraszt a kongó folyosókon”¹⁸², „ő, akit egyszerű, barna, katonás vaságyon illetett halálos csókkal a Burg fehér asszonya.”¹⁸³ 1905-ben József főherceg halálának hírért szintén a fehér asszony metaforája révén adják a közönség tudtára: „... őszinte szívvel s az igaz részvét könnyeivel gyászoljuk meg őt mi is, kit most a magyarok előtt nagyon, de nagyon

172 Felvidéki Újság, 1899. november 30., [1].

173 PETRI Mór, *Erdőd vára és regéi*, Budapesti Hírlap, 1929. május 12., 5.

174 8 Órai Újság, 1930. augusztus 15., 5.

175 8 Órai Újság, 1932. december 17., 4.

176 JÉKELY Zoltán, *Király-idillek a századvégen*, Pesti Napló, 1939. április 9., 36.

177 Budapesti Hírlap, 1902. február 13. 6.

178 Kis Újság, 1931. július 9., [3].

179 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1897, XIV, 171.

180 Pesti Hírlap, 1892. január 19., [1].

181 Világ, 1923. november 15., 4.

182 Pesti Hírlap, 1920. március 2., 6.

183 Új Nemzedék, 1924. július 20., 8.

rokonszenves emlékek között ragadott el a »Burg« fehér asszonya.¹⁸⁴ Máshol az ember feje fölött kísértő fenyegetettség kifejezője e kép: „S ha kidől a pillér, nem dől-e össze a trón? [...] A Burg fehér asszonya most ez a gondolat”¹⁸⁵, „[h]átha ide majd nem követi a színészeket a Burg fehér asszonya, a jó ízlés”¹⁸⁶, míg a *Borsszem Jankó* egyik karikatúrája szerint a cári palota fehér asszonya maga a korrupció.¹⁸⁷

A fehér asszony alakja, a hozzá kapcsolódó hiedelmek, történetek tehát folyamatosan variálódnak, alakulnak a 19. század végén és a 20. század elején. Amikor Ady megírja *A vár fehér asszonya* című versét, tulajdonképpen már közhellyé koptatott toposzokat használ, de nem szükséges úgy felfognunk mindezt, mintha a vers értelmezési lehetőségei szegényebbé válnának ezáltal, hanem a gazdagodás lehetőségét kell felfedeznünk benne. Szükségessé válik újraértelmeznünk a szöveget olyan szempontból, hogy Ady milyen hagyományt idéz fel a versében – már csak azért is, mert ezigdig mindez korántsem volt ilyen egyértelmű. Úgy tűnik, hogy itt nem arról van szó, hogy „e képek, képzetek – a »fehér asszony« s a »palota« – önkéntelenül is egymásra halmozódtak”¹⁸⁸, hanem egy tudatosan kiválasztott irodalmi hagyomány továbbélése érvényesül, amelyben a két kép a kezdetek óta összetartozik. Az Ady-verseket tartalmazó kritikai kiadás vonatkozó jegyzetanyaga Kardos László azon észrevételéből indult ki, hogy az Erzsébet királynő halálhírét *A Burg fehér asszonya* cím alatt közlő *Debreczen* ugyanazon lapszámában szerepelt Ady a királyné halálára írott verse is,¹⁸⁹ így Ady valószínűleg az ő alakja köré építette ki a későbbi verset. Mivel az említett cikkből a kritikai kiadás készítője szintén idézi azon részt, amely feleleveníti a fehér asszony korábbi megjelenéseit, s a hozzá kapcsolódó mondakör néhány elemét, talán kevésbé helyes azt a következtetést levonni, hogy a vers Léda és „Erzsébet királyné – akit a korabeli sajtó fehér asszonyként emlegetett”¹⁹⁰ alakjainak összekapcsolására épülne. Először is, fentebb megállapítottuk, a *Burg fehér asszonya* szókapcsolat a halál metaforájaként is használatban volt. Nem csak Erzsébet királyné halálhírének, de a fentebb idézett József főherceg haláláról beszámoló tudósításnak is *A Burg fehér asszonya* volt a címe – s nem véletlenül, hiszen mindketten az uralkodó család tagjai voltak. Másfelől az is látható, hogy a kortársak számára nem lehetett olyan egyértelmű, hogy fehér asszony alatt kit is értettek pontosan, hiszen a Berta-monda mellett a Joachim fejedelemhez kötődő változat is kezdett elterjedni, sőt, egyre több kastély vagy vár büszkélkedhetett saját fehér hölgygel. Erzsébet királynéra valóban

184 Miskolci Ellenzék, 1898. június 15, [1].

185 Alkotmány, 1905. október 14., [1].

186 Pesti Hírlap, 1888. május 17., 3.

187 Borsszem Jankó, 1904. június 12., 5.

188 *Ady Endre összes versei*, II, kiad. KOCZKÁS Sándor, Bp., Akadémiai, 1988, 581.

189 *Uo.*, 580.

190 H. NAGY Péter, *Szimbólum és/vagy allegória: A vár fehér asszonya = Ady-értelmezések*, szerk. Uő, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 10.

használták a *fehér asszony* megnevezést, de már csak a kultuszképződésben, a hozzá rendelt jószág érzékeltetésére:

Feléd fordulunk tehát, szépséges védőasszonyunk, magyarok »fehér asszonya«, te kinek glóriás alakod folyton előttünk lebeg és fájdalmas zokogással kérünk: ne hagyj el bennünket, ne hagyd el a kétségbeesett magyar nemzetedet! [...] És miként a Burg palotának »fehér asszonya« megjelenik olykor-olykor az ős császári háznak termeiben, boltozatos folyosóin, pihenj meg te is közöttünk a veszedelem idején és légy a mi ezer irigy ellenségtől fenyegetett országunknak »fehér asszonya«, ki idejekorán való megjelenéseddel előre jelzed nekünk az alattomosan fenyegető veszélyt... És ha majd elkövetkezik a mi végső harcunk, a midőn nemzetünk léte és nemléte forog kockán, mint vezető őrangyal tündöklő fehér palástban, Erzsébet, te szent, mártir királynénk, te lebegj ott...¹⁹¹

A már-már imába átcsapó megemlékezés úgy játszik el a fehér asszony toposzával – amely a köztudatban szorosan kapcsolódik a királyi családhoz –, hogy a szín révén felidézi Erzsébet anyagi jószágát, másrészt a fehér asszonnyal kapcsolatos történetek kezdetek óta jelen levő vonását: a védő funkciót. Bármiként is alakult az idő során a fehér asszony megítélése, alapvetően a házi szellemek csoportjába tartozik, amelyek elsődleges célja egy közösség figyelmeztetése a bekövetkezendő katasztrófa előtt, tehát a védelem.¹⁹² A halál révén átlényegült királynőhöz tehát azért fohászkodnak, hogy olyan szellemmé váljon, amely oltalmazza a hozzá tartozó közösséget, így a fehér asszonyhoz kötődő hagyomány azon szegmensét elevenítik fel, amely már a Berta-mondában szerepel a szolgálókról való folyamatos gondoskodás formájában,¹⁹³ hiszen az Erzsébet királynéval kapcsolatos folklórhagyomány legjelentősebb csoportját az a szövegegyüttes képezi, amely a királyné jótéteményeit, a magyarokat segítő cselekedeteit helyezi előtérbe.¹⁹⁴ A szöveg szerzője érezhetően tisztában volt azzal, hogy milyen évszázados hagyományt elevenít fel, ekként pedig számos fehér asszonyt szerepeltető szöveget – legyen annak szerzője Jókai vagy éppen Ady – célszerű újraolvasni e hagyomány tekintetében.

E tanulmány kiindulópontját egy Jókai-kispróza, *A Burg fehér asszonya* képezte, de célja nem az volt, hogy pusztán az inspirációul szolgáló 1872-es eseményeket vizsgálja, hanem hogy a korszakot folyamatként láttassa, ekként pedig észlelje azokat a tényezőket, amelyek megalapozták a szöveg létrejöttét, s amelyek vizsgálata elősegíti

191 Szabadság, 1898. szeptember 21., [1].

192 *A Pallas Nagy Lexikona*, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1894, VI, 764.

193 Landgraf Ildikó mutatta ki, hogy Erzsébet királyné alakja fokozatosan a szegényeken segítő Árpád-házi Szent Erzsébet alakjával került párhuzamba, amely erőteljesen hatott a királynét övező kultusz alakulására. (Lásd bővebben: LANDGRAF Ildikó, *Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet = A Szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában: A magyar szentek tisztelete*, szerk. BARNÁ GÁBOR, Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2001, 109–127.)

194 MAGYAR Zoltán, *A Habsburgok a magyar néphagyományban*, Bp., Kairosz, 2006, 120.

egy szélesebb kontextusba való helyezhetőségét. További cél volt, hogy ne álljon meg az 1872. évnél, és kitekintőt adjon arra vonatkozóan, hogy az időben korábban induló szálak miként fonódnak össze a későbbi szövegek tekintetében, s miként alakítják ki azt a gazdag hagyományt, amelynek a Jókai- és az Ady-szöveg illusztris példájává válik. Szintén lényeges volt, hogy bemutassa, hogy a korszakban milyen sok egymás mellett haladó és egymással interakcióba lépő irányvonal érvényesült, hogy racionalitás és irracionalitás néhol miként fordult egymással szembe, és néhol miként támogatta egymást – létrehozva egy sajátos kortapasztalatot. Mindemellett pedig a kísértetkalandok, melyek e szövegben felbukkannak, talán képesek felmutatni néhány olyan részletet, amelyek ezidáig a szakirodalomban kevésbé voltak láthatóak. A Burg-beli eset, és ezáltal az 1870-es évek vizsgálata egy roppant sajátos jelenséget enged látni: az irodalom, a média, a természettudományok, a színház és zene folyamatos összejátszását, egymásra irányuló reakcióinak sorozatát.